

Segmentacija nestandardnega zaposlovanja v Sloveniji (SEGNEĐ)

Šifra: J5-9335

DS1 – Konceptualna analiza in operacionalizacija konceptov

Maja Breznik

RAZGRNITEV KONCEPTOV IN TEORIJ O PREKARNOSTI

DELOVNI ZVEZEK I.

PRVI DEL

Ljubljana, junij 2019

JAVNA AGENCIJA ZA RAZISKOVALNO DEJAVNOST
REPUBLIKE SLOVENIJE

KAZALO

UVOD	3
TEORIJE MARGINALIZACIJE	4
<i>Pretakanje presežne vrednosti in posebni režimi dela</i>	9
<i>Neformalni sektor</i>	10
<i>Vprašanje odvečnega prebivalstva v Evropi</i>	13
OPERAIZEM	15
<i>Sestava delavskega razreda</i>	16
<i>Post-operaizem</i>	19
<i>Družbena sestava delovne sile</i>	24
KONCEPTUALIZACIJE PREKARIATA	26
AMERIŠKI EMPIRICIZEM	30
<i>Sodobne identitetne teorije prekarnosti</i>	34
<i>Žensko vprašanje</i>	36
VPRAŠANJE NESVOBODNEGA DELA	40

UVOD

Pregled literature prinaša predstavitev petih glavnih teoretskih raziskovanj, ki se prekrivajo z vprašanjem prekarnosti. Prvo polje teoretizira vprašanje presežnega prebivalstva. Tako imenovane teorije marginalizacije so nastale v šestdesetih letih 20. stoletja v latinskoameriških raziskavah, pozneje pa so se s krizo globalnega kapitalizma razširile na razvite države, s tem da so hkrati preselile poudarek na vprašanje neformalnega sektorja. V istem obdobju je v Italiji nastal operaizem, ki je ponudil koncept 'sestave delavskega razreda'. S poznejšimi razčlenitvami v tehnično, politično in družbeno sestavo je bil pomembno orodje za analizo preoblikovanja delavskega razreda sredi sedemdesetih let.

Guy Standing je razvil tretjo popularno teorijo, ki v zadnjih predelavah pravi, da je prekariat novi (nevarni) družbeni razred. Četrto polje smo poimenovali 'ameriški empirizem', ker so vsi ne glede na svojo teoretsko usmeritev (kot so upravljanje človeških virov, teorija dolgih valov kapitalističnega razvoja, sociološko kvantitativno raziskovanje ali feminizem) segmentacijo delovne sile naposled reducirali na identitetne skupine. Zadnje, peto polje se vrača k problematikam tretjega sveta, k vprašanju nesvobodnega dela, kjer so bržkone pogostejše, zagotovo pa bolj nazorne oblike dela in s tem dostopnejše za neposredno opazovanje. V vseh petih primerih smo se trudili, da ne samo razložimo koncepte, pač pa da jih predstavimo med delovanjem v svojem teoretskem polju, ker jih ni mogoče razumeti, če ne poznamo konteksta in njihovih odnosov z drugimi koncepti.

Vsak pregled literature je nekakšna predelava, ker sta organiziranje gradiva in poimenovanje teoretskih smeri že poseg in interpretacija gradiva. Ta pregled še toliko bolj odstopa od običajne predstavitve, ker smo v predstavitev vključevali kritično branje besedil, zato da si pripravimo koncepte za nadaljnjo teoretsko predelavo.

TEORIJE MARGINALIZACIJE

V Latinski Ameriki so se v šestdesetih letih pojavile teorije marginalizacije s soočenjem dveh teorij, teorije modernizacije in teorije odvisnosti. Na eni strani je bila čilska šola in njen najbolj znan predstavnik Gino Germani, na drugi pa teorija odvisnosti z Raulom Prebischem in Andréjem Gunderjem Frankom, če omenimo le njena najbolj znana predstavnika. Povod za nastanek teorije so bile divje soseske, ki so po drugi svetovni vojni nastajale na mestnih obrobjih (*barrios marginales*), v favelah in skvotih, a jih proces industrializacije ni mogel absorbirati.¹

Privrženci modernizacijske šole so v tem pojavu videli proces prehoda v moderno industrijsko družbo, kakršnega naj bi v svoji zgodnji fazi kapitalističnega razvoja doživele tudi razvite države, zato naj bi prihodnji industrijski razvoj Latinske Amerike samodejno absorbiral in integriral 'marginalno' prebivalstvo. Marginalnost torej razumejo kot zgodovinski moment asinhronnega in neenakega soobstoja tradicionalnih in modernih vedenj, vrednot, institucij, prepričanj ipd.² Pojasnjujejo pa jo z dualistično strukturo, kot izključenost dela prebivalstva iz družbenih, gospodarskih in kulturnih pridobitev, do katere prihaja tudi zaradi specifičnih lastnosti marginalnega prebivalstva: neizobraženosti, politične abstinence, prirojenega nezaupanja v državne intervencije. Poudarek teorije je zato naposled na kulturni deprivaciji

¹ Teorije marginalizacije vzniknejo v šestdesetih letih, ko se industrijska politika nadomeščanja uvoza z domačo industrijo začne dopolnjevati s pospešenimi investicijami multinacionalnih korporacij. Od tridesetih let 20. stoletja naprej so namreč države Latinske Amerike spodbujale domačo industrijo, tudi z državnimi subvencijami, ko so se med gospodarsko krizo v tridesetih letih prekinili gospodarski in finančni tokovi z razvitimi državami in ob ideološki podpori Mussolinijevih gospodarskih reform. Tuje investicije so se usmerjale v nove produkcijske zmogljivosti, ki so proizvajale blaga za domače trge Latinske Amerike. Dos Santos je navedel podatek, da je bilo v obdobju 1946–1967 povprečno razmerje med investicijami ZDA v Latinsko Ameriko in profiti, ki so se vračali v nasprotni smeri, 2,7. Se pravi, tok profitov iz Latinske Amerike v ZDA je bil skoraj trikrat večji od investicij ZDA v Latinsko Ameriko. Dodal je še, da se je v šestdesetih letih to razmerje skoraj podvojilo. Gl. Theotonio Dos Santos, *The Structure of Dependence*, *The American Economic Review* 60, št 2 (1970): 231–236, str. 234.

² Cristóbal Kay, »Reflections on the Latin American Contribution to Development Theory«, *Development and Change* 22, št. 1 (1991): 31–68, str. 43.

sub-proletariata (uličnih prodajalcev, malih obrtnikov, gradbenikov, malih poljedelcev, spolovinarjev), ki da zahteva usmerjene državne politike, zato da se marginalno prebivalstvo vključi v politično odločanje, izobraževanje, socialna zavarovanja in podobno. V prvi polovici sedemdesetih let so te teorije spodnesli kar rezultati integracijskih politik, ki so prinesle več konfliktov kakor socialnega miru.³

V neposrednem kritičnem soočenju z modernistično in dualistično interpretacijo je nastalo strukturalistično proučevanje gospodarsko-razvojnih vprašanj in marginalizacije, ki sta ga prva vzpostavila José Nun iz Argentine in Aníbal Quijano iz Peruja. Strukturalističen prijem pokaže Quijanovo načrtanje problematike: »[.N]e ukvarjamo se s tem, da so se predhodni [nekapitalistični] elementi in oblike, se pravi, predhodni produkcijski odnosi ohranili, temveč s tem, da vsak izmed njih prevzame nove funkcije in značilnosti v celoti in da so v tem smislu vsi rezultat vključitve v nove hegemonne formacije in nove načine produkcije, ki jim služijo«. ⁴ Ali z drugimi besedami, Nun in Quijano pravita, da marginalizacija ni posledica izključenosti, kot trdi teorija modernizacije, temveč je posledica posebnega načina družbene integracije in specifičnega načina vključevanja marginalnih delavk in delavcev v ekonomske procese. Celoto formirajo, prvič, hegemoni in monopolni industrijski sektor z visoko produktivnimi tehnološkimi procesi, ki se v državo vnašajo od zunaj (se pravi, brez endogenega tehnološkega razvoja, prek bodisi tujih neposrednih investicij bodisi nakupov produkcijskih sredstev v tujini) in ki določijo produktivnost celotni ekonomiji; drugič, konkurenčni sektor, ki ga monopolna podjetja stiskajo in ga ženejo v degradacijo produkcijskih pogojev; in, naposled, marginalni sektor storitvenih dejavnosti, male obrti in malega poljedelstva. Urbano in ruralno marginalno prebivalstvo nastaja z dinamikami in pritiski teh skupin: širjenje monopolnega kapitala ugonablja konkurenčni kapital, oba pa uničujeta obrtniške procese dela, majhna proizvodna in storitvena podjetja, medtem ko vdiranje kapitalizma na

³ Cristóbal Kay, *Latin American Theories of Development and Underdevelopment* (London in New York: Routledge, 2011 [1989]). Kay pravi, da so politike vključevanja prejemale tujo finančno podporo (CIA), zato da so preprečevale širitev levih in zlasti komunističnih idej.

⁴ Aníbal Quijano Obregón, »The marginal pole of the economy and the marginalised labour force«, *Economy and Society* 3, št. 4 (1974): 393–428, str. 396.

podeželje preganja kmete z zemlje. Zato vse večji del prebivalstva prehaja v »marginalni pol« ekonomije.⁵

Čeprav Nunova in Quijanova konceptualizacija marginalnega prebivalstva ustreza Marxovemu pojmu »relativno presežnega prebivalstva« in ima kot bazen delovne sile tudi podobne funkcije, da pritiska na aktivno delovno silo in njihove plače. Vendar pa sta se od Marxa oddaljila s tem, da je pritisk mednarodnega kapitala naredil marginalno prebivalstvo za afunkcionalno in celo disfunkcionalno, ker ga hegemoni kapital, ki potrebuje usposobljeno delovno silo, nikoli ne bo mogel absorbirati, niti v času gospodarske ekspanzije. Iz tega izhaja, da v monopolnem industrijskem sektorju marginalno delavstvo ne nastopa kot rezervna armada in zato tudi ne vpliva na mezde v tem sektorju. Kot taka nastopa kvečjemu v sektorju konkurenčnega kapitala. Zato je lahko marginalno prebivalstvo povezano z dominantno ekonomsko strukturo samo posredno (kolikor presežna vrednost prehaja iz marginalne ekonomije v konkurenčno ekonomijo, iz te pa v monopolno ekonomijo), medtem ko je neposredno povezano le z nižjimi ravnmi produkcije.

Iz tega razloga Nun in Quijano potrebujeta nov koncept za (izločeni) sloj prebivalstva: to je koncept »marginalne množice« pri Nunu in »marginalnega dela« ali »marginalnega pola« pri Quijanu. Ta sloj sestavljajo nekateri zaposleni v konkurenčni ekonomiji in v storitvenem sektorju ter vsi nezaposleni. Pod pritiski kritike je Quijano pozneje omilil interpretacijo, a je še vedno vztrajal pri kvalitativnem razločevanju »marginalnosti« od industrijske rezervne armade: »izraz marginalnost,« pravi, »še zdaleč ni alternativen koncept 'industrijski rezervni armadi', a je verjetno njegova nova razsežnost, povezana z novimi načini obstoja industrijske rezervne armade«. Nun pa pravi, da monopolna faza kapitala, ki se je razvila šele po Marxovem času, poraja »marginalne množice«, katerih nastanek je verjetnejši v nerazvitih državah.⁶

⁵ Peščica med njimi se po Quijanu razvije v »marginalno malo buržuozijo«, se pravi, samozaposlene, ki si ustvarijo svoje trge med veliko večjim delom ostalega marginalnega prebivalstva. Ta številčnejši marginalni proletarijat se preživlja z občasnimi zaposlitvami v delovno intenzivnih in tehnološko nerazvitih dejavnostih, v gradbeništvu in fizičnih storitvah. Ti skupini predstavljata podrazred male buržoazije oziroma podrazred proletariata (Kay, »Reflections on the Latin American Contribution to Development Theory«, str. 45).

⁶ Citirano v Kay, *Latin American Theories of Development and Underdevelopment*, str. 110.

To stališče je kritiziral brazilski krog CEBRAP (Fernando H. Cardoso, Lucio Kowarick, Paul Singer, Francisco de Oliveira idr.), ker da so *marginalistas* podcenili pomen marginalnega sektorja za akumulacijo kapitala. Brazilski krog CEBRAP pravi, da so marginalizirane množice veliko bolj vključene v procese kapitalistične akumulacije, kot so ti teoretiki domnevali. Francisco de Oliveira (*Brazilska ekonomija: kritika dualnega uma*, 1972) je pokazal, da se širša brazilska ekonomija oskrbuje s poceni delom in surovinami iz »zaostalega« sektorja. Ljudje naj bi bili torej revni, ker so bili vključeni v ekonomijo, ne pa ker bi bili izključeni.⁷

Izhodišče CEBRAP je bilo, da marginalni sektor resda večinoma proizvaja v nekapitalističnih razmerah, vendar ima vseeno svojo funkcijo v kapitalistični akumulaciji. Po Oliveiru se je v Braziliji kapitalizem širil z vnašanjem novih odnosov v arhaične in z reproduciranjem arhaičnih odnosov v novih.⁸ CEBRAP se je oprl na koncept »neenakega in kombiniranega razvoja«, ki v Cardoso'skih besedah pomeni, da so marginalizirani resda podrejeni kapitalističnim odnosom, vendar pa s svojim obstojem pogojuje, kakšen bo kapitalistični razvoj.⁹ Cardoso je Nunu in Quijanu očital, da sta prezrla zmožnost monopolnih podjetij, kadar lahko neposredno ali posredno zaposlujejo marginalne delavce. Če bi odnos med marginalnimi delavci in akumulacijo kapitala res definirala na strukturni ravni, dodaja, bi ugotovila, da se razvite in nerazvite države ne razlikujejo in da je koncept »rezervna armada dela« popolnoma ustrezen, ko analiziramo donesek marginalnih delavcev k akumulaciji kapitala. Posebni koncepti, »marginalna množica« pri Nunu in »marginalno delo« pri Quijanu, naj bi bili kratko malo odveč.

Doneski marginalnih delavcev k akumulaciji kapitala so tile:¹⁰

1. S svojo ponudbo delovne sile marginalni delavci pritiskajo na mezde, ki so zato nizke kljub višji produktivnosti in večjemu povpraševanju po delu, skratka, presežna delovna sila omogoča »superakumulacijo kapitala«.

⁷ Ronaldo Munck, »The Precariat: a view from the South«, *Third World Quarterly* 34, št. 5 (2013): 747–762, str. 749. Janice Perlman (*Myth of Marginality*, 1976) je pokazala, da so prebivalci favel opravljali dela, ki jih ni hotel nihče drug, najslabše plačana in s slabimi delovnimi pogoji. Janice Perlman je zelo kritična do teorije marginalizacije in pravi, da je 'mit o marginalizaciji' deloval kot materialna sila, ki je pomagala ohranjati favele.

⁸ Kay, *Latin American Theories of Development and Underdevelopment*, str. 114.

⁹ Prav tam, str. 107.

¹⁰ Prav tam, str. 114–115.

2. Nizke mezde omogoča ponudba poceni hrane z majhnih kmetij, pridelano s samoizkoriščanjem kmetov in njihovih družinskih članov, ter samooskrbna ekonomija v mestih, ki nudi poceni blaga in storitve.
3. Marginalni delavci, ki delajo v storitvenih dejavnostih kot serviserji ali trgovci, opravljajo to delo za kapitalistična podjetja kot »zunani delavci« ali »maskirani proletariat«. To pomeni, da storitveni sektor ni tako zelo neproduktiven, temveč opravlja pomembne ekonomske dejavnosti za podjetja in potrošnike.
4. Mali proizvajalci neposredno proizvajajo blaga za podjetja za vrednost, ki je pod običajno vrednostjo.
5. Marginalni delavci ustvarjajo ponudbo delovne sile, katere vrednost je pod običajno vrednostjo delovne sile.
6. Marginalne delavce se izkorišča tudi kot potrošnike, ko kupujejo blaga kapitalističnih podjetij za ceno nad njihovo vrednostjo in še slabe kvalitete.

Naposled sta Murmis in Kowarick obrnila tezo o marginalnosti na glavo s sklepom, da marginalni sektorji tvorijo samo jedro izkoriščanja in akumulacije, da so tečaj, na katerem se obrača ekonomija.¹¹

Marginalisti so postavili vprašanje artikulacije raznih ravni produkcije (monopolne, konkurenčne, marginalne), od katere je odvisen režim vključevanja delovne sile v sicer relativno neodvisni ravni produkcije. Brazilski CEBRAP je zavrnil idejo o relativno neodvisnih produkcijah in z njimi povezanih režimih dela, s tem da se monopolna raven produkcije lahko posredno ali neposredno polasti produkcije z nekapitalističnimi odnosi in jo vključi v akumulacijo kapitala. Privrženci CEBRAP so opazili, da se presežna vrednost prenaša z marginalne na konkurenčno produkcijo, s te pa na monopolno, vendar niso znali razložiti, s kakšnimi mehanizmi. To je uspel pojasniti šele Juan Iñigo Carrera z Marxovo teorijo formiranja splošne profitne mere. S svojo teoretsko predelavo je Iñigo Carrera hkrati potegnil vprašanje »odvisnosti« iz okvira specifičnih družbeno-ekonomskih okoliščin Latinske Amerike in jo razširil na raven splošnih zakonov kapitalistične produkcije.¹²

¹¹ Prav tam, str. 116–117.

¹² Juan Iñigo Carrera, »The General Rate of Profit and Its Realisation in the Differentiation of Industrial Capitals«, v *The New International Division of Labour*, ur. Greig Charnock in Guido Starosta (London: Palgrave Macmillan, 2016). Besedilo je bilo prvič objavljeno leta 2003 kot

Pretakanje presežne vrednosti in posebni režimi dela

Iñigo Carrera je pojasnil pretakanje presežne vrednosti od »odvisnih podjetij« k vodilnim podjetjem s teorijo, ki pravi, da se presežna vrednost pretaka od enih k drugim, ker obstajajo različne oblike individualnih kapitalov in specifični odnosi moči med njimi. Med individualnimi kapitali, pravi Iñigo Carrera, sodelujejo v formiranju splošne profitne mere le tisti individualni kapitali, ki dosežejo nujno stopnjo koncentracije, s katero lahko poženejo v tek delo tiste stopnje produktivnosti dela, ki naposled določa vrednost določene skupine blag. V tem primeru je individualni kapital »normalni ali povprečni kapital«, vendar mora produkcijo nenehno povečevati in koncentrirati, zato da lahko še naprej deluje kot avtonomni kapital.

Industrijski kapitali, katerih koncentracija in produktivnost dela zaostajata za normalnim kapitalom, ne morejo delovati avtonomno. Vendar ne propadejo, vsaj ne takoj. Valorizacija individualnih kapitalov, ki so manjši od normalnih, več ne dosega splošne profitne mere, vendar se zadovolji s profiti, ki so sorazmerni (običajno nižji) obrestni meri. Vrh tega ta nižja profitna mera ni sorazmerna vrednosti neodvisnega industrijskega kapitala, ker je vrednost tega kapitala zmanjšana na likvidacijsko vrednost produkcijskih sredstev. Zato so ti tako imenovani mali kapitali lahko aktivni, vse dokler manjši obseg proizvodnje in posledično višje stroške kompenzirajo z nižjimi profiti, ki so nižji od splošne profitne mere in hkrati običajni med primerljivimi malimi kapitali. Normalni kapitali jih dokončno izrinejo, ko mali kapitali proizvajajo za produkcijsko ceno, ki ne dopušča niti profita v višini obrestne mere glede na likvidacijsko vrednost malega kapitala. A tudi v tem primeru se lahko še ohranijo, če se mali kapitali preobrazijo v svoje lastne neposredne delavce: v tem primeru dobi 'mali kapitalist' ekvivalent mezde, ki bi jo sicer dobil kot mezdni delavec.

Kljub temu lahko mala podjetja ustvarjajo »ekstra profite«. Ni namreč nujno, da mali kapitali prodajajo svoje blago za ceno blag, po katerih jih prodajajo normalni kapitali: lahko so nižje vse do cene, ki prinaša profit sorazmeren obrestni meri. V tem primeru mali kapitali s

peto poglavje knjige *El capital: razón histórica, sujeto revolucionario y conciencia* (Buenos Aires: Imago Mundi, 2003).

cenami, ki se raztezajo v razponu med najvišjo in najnižjo mejo (med produkcijsko ceno normalnih kapitalov in produkcijsko ceno malih kapitalov), ustvarjajo ekstra profite. Ker pa se vsi mali kapitali poženejo za temi ekstra profiti, cene blag neizogibno hitro padejo na raven preživetja.

Dokler mali kapitali proizvajajo neposredno za trg, bo razlika med nižjo ceno, ki jo zahteva valorizacija malih kapitalov, in višjo ceno, ki jo zahteva valorizacija normalnih kapitalov, koristila samo potrošnikom (ker pa bodo nižje cene omogočile, da so mezde nižje, bo to naposled koristilo industrijskemu kapitalu v celoti). Ko pa se akumulacija kapitala razvije in blaga potujejo skozi vrsto sektorjev, specializiranih za posamezne stopnje v proizvodnji in cirkulaciji blag, preden pridejo do individualne konzumpcije (ko se, v sodobnem žargonu, oblikujejo globalne vrednostne verige), se profiti malih kapitalov sproščajo za normalne kapitale, ki od njih kupujejo blaga pod produkcijsko ceno. Zato se normalni kapitali poženejo za ekstra profiti, vendar to lahko storijo samo tako, da zvišujejo produktivnost dela, zato da lahko prodajajo blaga pod družbeno priznano produkcijsko ceno, vendar nad svojo individualno ceno. Se pravi, da kupujejo produkcijska sredstva, ki jih potrebujejo, pod njihovo produkcijsko ceno, prodajajo pa za produkcijsko ceno. Zato obstaja še tretja skupina individualnih kapitalov: to je normalni kapital, ki valorizira nad splošno profitno mero in si prisvaja ekstra profite. Tako se individualni kapitali diferencirajo na tri skupine – majhne, normalne in normalne z ekstra profiti – med katerimi se pretaka presežna vrednost in med katerimi se naposled z izravnavanjem profitne mere formira povprečna profitna mera.

Elegantnost Carrerove interpretacije je, da ne potrebuje nobenih posebnih »tržnih oblik« (dominacije, monopola, oligopsonije idr.), ker se profitna mera izravna na podlagi čistih kvantitativnih razlik med individualnimi kapitali. Za nacionalna gospodarstva pa to pomeni, da tista gospodarstva, ki sestajajo iz pretežno malih kapitalov, od katerih prehaja absolutna in relativna presežna vrednost k (tujemu) normalnemu kapitalu, ne morejo pa tega razkoraka nadomestiti z naravnimi viri, so nujno obsojena, da postanejo vir »presežnega delovnega prebivalstva« za svetovno gospodarstvo.

Neformalni sektor

V osemdesetih letih in pozneje se je marginalni sektor še okrepil tako v nerazvitih državah kakor razvitih, kot so pokazale primerjalne raziskave, denimo, Alejandra Portesa in Saskie Sassen-Koob.¹³ Pod vplivom antropologa Keitha Harta, poročevalca Mednarodne organizacije dela za Gano, je v sedemdesetih letih ta družbeni pojav dobil ime »neformalni sektor«, ki naj bi imel po Hartovih besedah avtonomno zmožnost generiranja prihodkov za življenje.¹⁴ Portes in Sassen-Koob vidita, ravno nasprotno, trdoživost pojava v tem, da je neformalni sektor inherentno povezan s formalnim. Zato je neformalni sektor funkcionalno podrejen formalnemu sektorju kot prodajna mreža izdelkov formalnih podjetij, kot dobavitelj odpadnih surovin, kot delavci v podizvajalskih storitvenih dejavnostih in kot delovna sila za industrijske znojilnice (sweatshops).¹⁵

Proučevanje neformalnega sektorja v razvitih državah je omogočil konceptualni zasuk v statističnih meritvah, ki so opustile dotedanje ocenjevanje neformalnih dejavnosti samo z neformalnimi podjetji in so leta 2003 vključile tudi neformalne zaposlitve. Tako je statistika lahko zajela zaposlitve tako v neformalnih kakor formalnih podjetjih in s tem zgrabila neformalno zaposlovanje tudi v razvitih državah, ko je priznala, da lahko tudi formalna podjetja neformalno zaposlujejo delavce.¹⁶ Neformalne zaposlitve so po tej interpretaciji vsa delovna razmerja, ki ne upoštevajo delovnega prava ali ne plačujejo vseh davkov, socialnih prispevkov in dodatkov k plači. Neformalna ekonomija se tako nanaša na dejavnosti delavcev ali gospodarskih enot, ki ne ustrezajo formalnim regulacijam ali jim ustrezajo samo delno. Ta definicija je zgrabila široko množico delavk in delavcev, od tistih, ki delajo popolnoma na črno, do tistih, ki so lažno samozaposleni z namenom, da si podjetje zniža stroške in delavec poveča neto dohodek, in celo takih, ki zakonito prejemajo del plače, del plače pa na roko.

¹³ Alejandro Portes in Saskia Sassen-Koob, »Making It Underground: Comparative Material on the Informal Sector in Western Market Economies«, *American Journal of Sociology* 83, št. 1 (1987): 30–61.

¹⁴ Hartova interpretacija sodi v priljubljene interpretacije med zagovorniki svobodnega trga: da je neformalno delo odgovor na rigidni trg dela, previsoke davke in državno vmešavanje v tržne zakonitosti. Podobno perujski pisec Hernando de Soto v knjigi *Druga pot* (El Otro Sendero) pravi, da je neformalni sektor način, kako si podjetništvo utira pot ob ovirah, ki mu jih postavlja država s svojimi intervencijami.

¹⁵ Portes in Sassen-Koob, »Making It Underground«, str. 38–40.

¹⁶ Ta sprememba je nastopila z *Guidelines concerning a statistical definition of informal employment* (ILO, 2003). Gl. Colin C. Williams in Mark A. Lansky, »Informal employment in developed and developing economies: Perspectives and policy responses«, *International Labour Review* 152, št. 3–4 (2013): 355–380.

Raziskave neformalnega sektorja v nerazvitih in razvitih državah so razkrile skupno potezo, da neformalni sektor ni (samo) zadnji izhod za tiste, ki so izgubili zaposlitev in jim je delo v neformalnem sektorju sredstvo, kako priti do nujnih življenjskih sredstev. Odkrile so, da je neformalni sektor sam zase generator ekonomskih in družbenih neenakosti, ki ni nekakšno korektivno dopolnilo k formalnemu zaposlovanju, temveč preslikava neenakosti v formalnem sektorju. Alejandro Portes in Saskia Sassen-Koob navajata rezultate dveh raziskav, opravljenih v osemdesetih letih v Limi in Montevideu, ki sta ugotovili, da so povprečni dohodki neformalnih zaposlitev po višini primerljivi z dohodki formalnega sektorja. Toda ko so v neformalnem sektorju razložili dohodke delavcev od dohodkov podjetnikov ali posrednikov, je med njimi zavel velik prepad. Medtem ko so neformalni delavci služili veliko manj kakor formalni delavci (manj kot polovico v Limi in četrtno manj v Montevideu), so neformalni podjetniki (posredniki) služili še enkrat več ali skoraj trikrat več kakor delavci v formalnem sektorju.¹⁷ Ti podjetniki, kot sta sklepala avtorja, so prišli iz formalnih podjetij, kjer so se naučili dela in poslovnih praks, in odprli neformalne delavnice ali storitve, ki jim prinašajo vsaj enkrat več kot formalne zaposlitve.

Nekaj podobnega so ugotovljale raziskave v razvitih državah. Niso potrdile teze o marginalizaciji, ki pravi, da marginalno prebivalstvo dela v neformalnem sektorju, v najbolj izkoriščevalski obliki dela na samem dnu prekarnih zaposlitev, zato ker nimajo dostopa do normalne zaposlitve.¹⁸ Raziskave so nasprotno pokazale, da najbolj pogosto opravljajo neformalne zaposlitve delavci, ki so formalno zaposleni. Williams in Windebank sta za primer navedla raziskavo v Quebecu, kjer je v neformalnem sektorju delalo 13 odstotkov nezaposlenih proti 35 odstotkom zaposlenih in medtem ko so nezaposleni delali dolge ure za nizko plačilo, so zaposleni delali malo za visoko plačilo. Nezaposleni so delali v neformalnem sektorju, ker niso mogli dobiti zaposlitve in bi jo takoj nadomestili z redno zaposlitvijo, če bi jo dobili. Primerjava dohodkov iz neformalnega sektorja je pokazala, da so nezaposleni zaslužili za četrtno manj kakor zaposleni. Primeri v Evropi so pokazali podobne rezultate. Veliko pozneje, leta 2016 sta Williams in Horodnic analizirala podatke Eurobarometra in ravno tako ugotovila, da osebe v formalnih zaposlitvah nesorazmerno pogosteje opravljajo neformalna dela, saj so nezaposleni opravili samo 11 odstotkov neformalnih zaposlitev in

¹⁷ Portes in Sassen-Koob, »Making It Underground«, str. 41–41.

¹⁸ Colin C. Williams in Jan Windebank, *Informal Employment in the Advanced Economies* (Taylor & Francis e-Library, 2004 [1998]), str. 31.

tudi zaslužili manj kakor formalno zaposleni. To pomeni, da neformalno delo še krepi, ne pa zmanjšuje razlike, ki nastajajo v formalni ekonomiji.¹⁹

Vprašanje odvečnega prebivalstva v Evropi

Robert Castel je v knjigi *Metamorfoze socialnega vprašanja* prišel do problema odvečnega prebivalstva prek socialnega vprašanja.²⁰ V knjigi je obravnaval zgodovino socialnega vprašanja od poznega srednjega veka do nastanka socialne države, ki ga je prva uspela odtrgati od lokalne skupnosti in družine. Tako je individuuma osvobodila družinskih vezi in teritorialne priklenjenosti, s tem da je socialno zavarovanje in socialno varnost povezala z njegovim delovnim statusom. Na prehodu iz 19. v 20. stoletje se je tako vzpostavila mezdna družba (*société salariale*), ki s fordističnim mezdni odnosom prinese delavcem zdravstveno in pokojninsko zavarovanje, nadomestilo za brezposelnost, bolniški in porodniški dopust, pogodbo za nedoločen čas, obvezne počitke in plačane počitnice. Ta družba ni izkoreninila izkoriščanja delavcev in najpomembnejši zakoni, s katerimi je socialna država dobila svojo zadnjo obliko, so nastali v letih, ko je družbeni kompromis že razpadal. Izraz »zlata doba kapitalizma« je zato evfemizem za to obdobje, ki pa je vendarle vzpostavilo socialno vprašanje s sistemi zavarovanja.

Spodkopavanje meznega odnosa in posledično širjenje prekarne delo sta, pravi Castel, postavila ta kompromis na glavo. Ko je prekarne delo začelo spodjedati redna delovna razmerja, se je podrlo tudi dotedanje ravnovesje. Sredi sedemdesetih let, ko se je gospodarska rast prevesila v recesijo, se je skokovito dvignila raven brezposelnosti, problem, ki ga socialna država ni hotela ali znala rešiti. Zato je Castel to imenoval ahilova peta socialne države, ker v svoji zgodovini ni rešila osnovnega vprašanja tistih, ki niso zavarovani iz dela. Brezposelnosti, ki se je povzpela nad deset odstotkov, ni bilo mogoče utemeljevati z »družbeno neprilagojenostjo« ali s »pomanjkanjem družbenih veščin«, ker, pravi Castel, gre

¹⁹ Colin C Williams in Ioana Alexandra Horodnic, »Beyond the marginalization thesis: evaluating the participation of the formally employed in the shadow economy in the European Union«, *Journal of Economic Studies* 43, št. 3 (2016): 400-417.

²⁰ Robert Castel, *From manual workers to wage laborers: transformation of the social question* [*Les métamorphoses de la question sociale*, 1996] (New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers, 2003).

za pojav »odvečnih ljudi«, gledano s stališča kapitalističnega trga dela. Po izbruhu krize so socialne politike poskušale te ljudi na vsak način vrniti nazaj v zaposlitev, prek storitvenega sektorja ali socialne ekonomije, kjer kot prekarni delavci (sprehajalci psov in dostavljavci hrane) strežejo tistim, ki so uspeli ohraniti zaposlitev. Ostali nesrečneži garajo v programih »vračanja na delo« (programi reaktivacije v sodobnem jeziku), da dobijo nekakšen dohodek v zameno za nekakšno delovno aktivnost po načrtu, ki jim jih pripravijo svetovalci, kot so iskanje zaposlitve, volontersko delo, pripravništvo ali javna dela. Rezultat je, da za mnoge med njimi program ni več prehod iz brezposelnosti v aktivnost, temveč permanentno stanje. Toda kleč vseh teh sprememb je v tem, pravi Castel, da se spreminja sama struktura mezdnege dela. »Vse bolj je jasno, da sta prekarizacija dela in brezposelnost sestavna dela same aktualne dinamike modernizacije. To sta nujna nasledka novega načina, kako se strukturira zaposlovanje, senci, ki jih mečeta industrijska restrukturacija in konkurenčni boj – senci, ki se kot temni oblaki zares zgrinjajo nad usode mnogih.«²¹ Končni rezultat je, da dinamika modernizacije destabilizira tudi varne, ne samo ustvari periferijo prekarnih.

²¹ Prav tam, str. 381.

OPERAIZEM

Operaizem se je začel z izdajo prvega zvezka *Quaderni rossi* leta 1961. Za njegovo zgodnjo fazo je mesto produkcije izhodišče tako teoretskega kakor revolucionarnega dela. Tovarna s tisoči delavcev je najprej rodno področje za revolucionarno osvoboditev od kapitalističnega zatiranja. Tarča delovanja so bili vhodi v tovarne v jutranjih urah, ko so operaisti delili letake *Classe Operaia* in *Potere Operaio* delavcem z izmenjavajoče nočne in dnevne izmene. Proglase so praviloma napisali skupaj z delavci iz iste tovarne, kar so imenovali proces »soraziskovanja« (conricerca). Borci so morali delavce poslušati in se od njih učiti, a hkrati ohranjati vlogo intelektualcev, zato da so lahko prenašali miselna in analitična orodja, ki so koristila delavcem v procesu osvoboditve (Bologna, 2014).

Mesto produkcije je tudi izhodišče teoretskega dela. Mario Tronti v spisu *La Fabbrica e la società* spomni na Marxovo besedilo *Očrti h kritiki politične ekonomije*, da je produkcija tista, ki določa vse ostale momente – distribucijo, menjavo in konzumpcijo – kakor tudi odnose med temi momenti.²² S to predpostavko moramo analizirati tudi odnos med fazama kapitalistične blagovne proizvodnje, delovnim procesom in procesom valorizacije kapitala, časom produkcije in časom prodaje blag. V delovnem procesu se odkrito kažejo odnosi gospostva (=tovarniškega despotizma) kapitala nad delavcem, toda šele v (delavcem prikritem) procesu valorizacije se vzpostavijo *odnosi prisile*, ki ženejo delavce k presežnemu delu. To je v tistem procesu, kjer se »vse subjektivne produktivne sile dela prikazujejo kot objektivne produktivne sile kapitala«, zato vsak dobi samo tisto, kar mu »pripada« - delavci mezdo in kapitalisti profit. Njegova mistifikatorna moč je v tem, da pretvarja presežno vrednost v profit in hkrati prikazuje presežno delo delavcev kot zaslugi kapitala.

Iz te zastavitve je Tronti izpeljal enačbo tovarna = družba. S tem je meril na čedalje bolj kompleksne povezave med produkcijskim procesom in procesom valorizacije, ki se kažejo v vse bolj organskih povezavah med kapitalistično produkcijo in buržoazno družbo, med tovarno in družbo. Tronti pravi, da v višjih stopnjah kapitalističnega razvoja postane družbeni

²² Mario Tronti, »La fabbrica e la società« (1962), v *Operai e capitale* (Rim: DeriveApprodi, 2006).

odnos moment v produkcijskem odnosu in tovarna razširja svoje zamejeno gospostvo na celotno družbo. Pravi tudi, da tovarna ni več ekskluzivni prostor produkcije kapitala, kar je bil nastavek za poznejše problematične izpeljave v obdobju »post-operaizma«. A treba je opozoriti, da Tronti vendarle ozko misli to tezo kot razširitev industrijske produkcije na celo družbo, razmah storitvenega sektorja, ki ga razume kot proces proletarizacije.

Sestava delavskega razreda

Zanima nas vprašanje »sestave delavskega razreda« (composizione della classe), operaističnega koncepta, ki je bil pozneje pomembno orodje za teoretsko obdelavo vprašanja prekarnosti. A takoj moramo opozoriti, da čeprav se operaistom zgodnjih 60. let pripisuje koncept »sestave delovnega razreda«, v takratnih spisih redko najdemo ta koncept.²³ Najdemo pa njegov zgodovinski prikaz, čeprav ne s tem imenom, v Trontijevem spisu *La Fabbrica e la società*. Ta prikaz si bomo natančno ogledali.

Ta zgodovinski trenutek Tronti postavi v prehod od produkcije absolutne presežne vrednosti v produkcijo relativne presežne vrednosti. To je prehod iz faze, ko se je kapital samo polastil obstoječega delovnega procesa in izžemal presežno vrednost s podaljševanjem delovnega časa, v fazo produkcije relativne presežne vrednosti, ko je, pod pritiskom boja delavskega razreda, kapital moral sam oblikovati delovni proces s tem, da je razvijal produktivne sile in skrajševal nujno potrebno delo z razvijanjem tehnologije in organizacije. Ta prehod, kot pravi Tronti, je sovpadel z zahtevami za skrajšanje delovnega časa sredi 19. stoletja. Boj za skrajšanje delovnega časa je postavil nasproti kapitalistični in delavski razred kot kupca in prodajalca, ki hoče en več drugi manj presežnega dela. Tako se je individualni kupoprodajni odnos med posameznim kapitalistom in posameznim delavcem preselil na *politično polje* kot

²³ Najdemo ga nerazdelanega v spisu *Ricerca sulla struttura interna della classe operaia* (1965) Romana Alquati. Kot pravi Alquati v predgovoru h knjigi *Sulla FIAT ed altri scritti* (Milano: Feltrinelli, 1975, str. 11), je ta drugim predlagal raziskavo o sestavi delavskega razreda (»kot se kaže v delavskih gibanjih in v funkciji njihove subjektivne organizacije (organizzazione soggettiva)«), vendar naj bi tedaj to raziskovanje nikogar ne zanimalo. Izraz uporabi Tronti samo enkrat v spisu »Marx, forza-lavoro, classe operaia« (1965). Gl. *Operai e capitale*, 203.

odnos moči med razredom kapitalistov in delavskim razredom.²⁴ Boj za omejitev delovnega časa je strnil delavce v razred, zato da so lahko od države izsilili zakone o tovarnah za omejitev delovnega dne.

Tako je delavski razredni boj prisilil kapital, da je spremenil *obliko* svojega gospostva oziroma svojo lastno notranjo sestavo. Zakon o tovarnah je zavaroval delavce pred nevzdržnim izkoriščanjem, a hkrati pospešil razvoj delovnih procesov, povečevanje konstantnega kapitala, nadaljnjo delitev dela in reorganizacijo delovnega procesa. S tem se je kapitalizem razvil v svojo specifično obliko, ker je realizacija splošne profitne mere zahtevala nenehno zmanjševanje vrednosti delovne sile, revolucioniranje pogojev delovnega procesa, razvijanje družbenih produktivnih sil in širjenje kapitalističnega produkcijskega načina na nova področja (tudi na družbo, iz česar sledi enačba tovarna = družba).

Hkrati se kapital bori, da razgradi antagonističnega kolektivnega delavca in ga ponovno sestavi »po svoji podobi«. Kapital napade delo na področju dela, ker lahko samo tu razbije kolektivnega delavca, zato da dobi nazaj izoliranega delavca. Cilj kapitala je, da odnos med delom in kapitalom spelje spet na prvotni odnos preproste kupoprodajne pogodbe med enim samim kapitalistom in izoliranim delavcem, ki jo sklepata eden z družbeno močjo monopola, drugi odvisen od mezde.

Drugo izhodišče, kako misliti »sestavo delavskega razreda«, je ponudil Raniero Panzieri v članku *Sull'uso capitalistico delle macchine nel neocapitalismo* (1961), kjer pravi, da je tehnologija opredmeteno delo in ima kot tako protislovno vlogo, da delavce »osvobaja« od dela, a jih hkrati »podreja« še bolj rigidnim oblikam kontrole. Tehnologija ima moč, da oblikuje določen tip delovne sile, da določi nekatere njene lastnosti in specifično vpliva na njen način razmišljanja, njeno kulturo in tudi na njeno politično delovanje.²⁵ To je pozneje

²⁴ Tronti uporabi izraz »sestava delavskega razreda oziroma razredna sestava delavcev« v spisu »Marx, forza-lavoro, classe operaia« na mestu, ko govori o tem političnem preskoku. Gl. *Operai e capitale*, 203.

²⁵ Ta kritika, kot pravita Massimiliano Tomba in Riccardo Bellofiore (v poglavju »The 'Fragment on Machines' and the *Grundrisse*: The Workerist Reading in Question«, v *Beyond Marx*, ur. Marcel van der Linden and Karl Heinz Roth [Leiden in Boston: Brill, 2013]), se je navdihovala pri antistalinskem marksizmu Amadea Bordige, ki je v 50. letih napadel apologije tehnološkega napredka tako v buržoazni ekonomiji kakor v realnem socializmu. Če se presežno delo pretvarja v presežno vrednost za produkcijo fiksnega kapitala, ne pa v prosti

opisal Sergio Bologna s konceptom, ki se takrat še ni uporabljal, da ima tehnologija moč določanja »tehnične sestave delavskega razreda« in posredno tudi njegove politične sestave.²⁶

Koncept »sestave delavskega razreda« so teoretsko razdelali pozneje, kot je opozoril Aliquati, čeprav je dobil nastavke, kot smo videli, v šestdesetih letih. »Soraziskovanje« z delavci iz Fiatovih in Olivettovih tovarn, kot piše Maria Turchetto, je pokazalo notranja protislovja med »kvalificiranimi delavci«, na katere so se opirali sindikati in njihove tedanje pogajalske moči, ter »množičnimi delavci« brez veščin, družbenih korenin in politične tradicije. Ta skupina se je širila z aplikacijo taylorističnih metod in tekočega traku v proizvodnji, kamor so zaposlovali delavce z italijanskega juga. Operaisti so videli v »množičnem delavcu« revolucionarno subjektiviteto, ki ima močan potencial tako proti kompromitiranim institucijam delavskega gibanja (»rumenim sindikatom«) kakor proti tovarniškemu despotizmu.²⁷ »Množični delavec« je prinesel v praktično in teoretsko delo teme o alienaciji, dekvilifikaciji dela in degradaciji delavskega sloja. Dogodki v naslednjih letih in zlasti v »vroči jeseni« 1969 so potrdili realni obstoj tega družbenega lika in njegovo potencialno politično moč.

V začetku sedemdesetih let je gospodarska recesija prinesla 'racionalizacijo' in restrukturacijo proizvodnje, katere rezultat je bila rekompozicija tehnične sestave delavskega razreda, kar je spodneslo tudi njegovo politično sestavo delavskega razreda, ki je v prejšnjem desetletju zrastle v (pre)močno politično silo. To zgodovinsko ozadje je spodbudilo teoretske predelave koncepta »sestava delavskega razreda«, ki so ga, kot je pojasnil Antonio Negri leta 1979, po modelu »organske [tehnične in vrednostne] sestave kapitala« operaisti razčlenili na tehnično in politično sestavo delavskega razreda. To preslikavo je pojasnila Maria Turchetto

čas, pravi Bordiga, je to natančno to, kar označuje kapitalistični produkcijski način, tudi če se to dogaja v socializmu in z delavci kot lastniki produkcijskih sredstev. Fiksni kapital, ki žre živo delo, je pošast, zver pa je podjetje, ne dejstvo, da ima to podjetje šefa, piše Bordiga. Izbira med kapitalizmom in socializmom se torej ne odloča na ravni lastnine ali upravljanja produkcijskih sredstev, temveč na ravni produkcije.

²⁶ Sergio Bologna, *Workerism Beyond Fordism: On the Lineage of Italian Workerism*, viewpointmag.com/2014/12/15/workerism-beyond-fordism-on-the-lineage-of-italian-workerism/, December 15, 2014.

²⁷ Ta protislovja so se konkretizirala v uporu Fiatovih delavcev na Piazza Statuto v Torinu, pred sedežem rumenega sindikata UIL, ki je podpisal pogodbo s Fiatom proti volji delavcev.

takole:²⁸ »razredna sestava«, pravi, izraža vez med objektivnimi *tehničnimi* lastnostmi, ki jih kaže delovna sila v nekem zgodovinskem trenutku, kot rezultat pozicioniranja delovne sile v kapitalistični organizaciji produkcijskega procesa, in njegovimi subjektivnimi *političnimi* lastnostmi. Če povemo drugače: tehnična delitev delavskega razreda je rezultat določene delitve dela v delovnem procesu, ločitve nadzora od dela in načrtovanja od izvrševanja nalog. Kot taka pa naposled tudi določa pogoje za politično artikulacijo delavskega razreda.

V intervjuju Negri pravi (1979), da prestrukturiranje produkcije nujno prinese preoblikovanje razredne sestave: to pa povzroči politično razgradnjo delavskega razreda, ki se je vzpostavila v predhodnem ciklusu bojev.²⁹ Zato se sestava nenehno spreminja in se lahko spremeni vse do tega, da lahko govorimo o »posebnem tipu delavskega razreda« neke dobe in o njenem »posebnem liku delavca«. V članku *Crisi dello Stato-piano* je leta 1971 Negri vzel Panzierijevo in Trontijevo tezo o širitvi »tovarne« na celotno družbo in iz nje izpeljal, da je »množičnega delavca« že nadomestil »družbeni delavec« (*operaio sociale*).³⁰

Post-operaizem

Preden se vrnemo h konceptu »družbenega delavca«, moramo spomniti, da so operaisti (zlasti Antonio Negri in Sergio Bologna) koncept »sestave delavskega razreda«, kot piše Damiano Palano, predelovali na seminarjih konec šestdesetih let. Rezultate so predstavili v zborniku *Operai e stato* s prispevki, ki aplicirajo ta koncept na zgodovino delavskega gibanja (Sergio Bologna) ali na restrukturacijo globalnega kapitalizma (Ferruccio Gambino, ki analizira vpliv ameriških neposrednih investicij na mednarodno sestavo delavskega

²⁸ Maria Turchetto, »From 'Mass Worker' to 'Empire': The Disconcerting Trajectory of Italian *Operaismo*«, v *Critical Companion to Contemporary Marxism*, ur. Jacques Bidet in Stathis Kouvelakis (Leiden in Boston: Brill, 2008).

²⁹ V knjižni objavi intervjujev z Antonijem Negrijev z naslovom *Dall'operaio massa all'operaio sociale* (Milano: Multhipla Edizioni, 1979). Daljši odlomek je na spletni strani: https://www.deriveapprodi.com/wp-content/uploads/wordpress/Negri_su-Qrossi.pdf.

³⁰ Turchetto, »From 'Mass Worker' to 'Empire'«, 2008, str. 293. Kot pravi Maria Turchetto, taka interpretacija gotovo ni bila v Panzierjevem in Trontijevem duhu. Panzieri vidi v širjenju logike tovarne na družbo zmožnost planiranja, ki jo je kapital dosegel z določeno zgodovinsko stopnjo koncentracije in monopolizacije. Tronti jo vidi kot rast storitvenega sektorja in delovnih procesov v tem sektorju po modelu industrijske organizacije dela.

razreda).³¹ Bologna se v prispevku ukvarja z nemškim delavskim gibanjem v 30. letih, s primerjavo dinamik med tehnično sestavo delavskega razreda in poljem političnih artikulacij, ki jih določena tehnična sestava omogoča in dopušča.³² Bologna je rabil ta koncept za orodje, ki naj bi mu pomagal identificirati, če uporabimo Negrijeve besede, »referenta politične akcije«, zato je na zgodovinskem materialu preverjal, ali mu omogoča identificirati »revolucionarno subjektiviteto«. Toda le nekaj let pozneje se je Bologna odmaknil od fiksacije na množičnega delavca. S krogom sodelavcev je ustanovil revijo *Primo maggio* (začela je izhajati leta 1974), v kateri je raziskoval transformacije kapitalizma, ki so se začele v sedemdesetih letih in uveljavile v osemdesetih letih: decentralizacijo podjetij,³³ deregulacijo, prekarizacijo. V dvajsetih letih izhajanja te revije, pravi Palano, so tako prevladovale raziskave novih družbenih skupin, kot so getoizirane skupine, migranti, lumpenproletariat in ženske.

Tako kot so operaisti prej opazovali odnos med kvalificiranim delavcem in strojem na eni strani, na drugi pa odnos med množičnim delavcem in tekočim trakom, pravi Bologna, so zdaj opazovali odnos med računalnikom in subjektom, ki ga uporablja. »Ta novi subjekt ... predvsem nima možnosti, da bi se kolektivno organiziral, da bi se pogajal z delodajalcem, da bi res vedel, kdo je njegov delodajalec: ali on sam ali neka druga oseba«. ³⁴ Ali je ta oseba, se sprašuje Bologna, sploh še delavec? Ga smemo imenovati »knowledge worker«? ³⁵ »[..D]elo v

³¹ Sergio Bologna, George Rawick, Mauro Gobbi, Antonio Negri, Luciano Ferrari Bravo in Ferruccio Gambino, *Operai e stato: lotte operaie e riforme dello stato capitalistico tra rivoluzione d'ottobre e New Deal* (Milano: Feltrinelli, 1972). Gl. tudi Damiano Palano, »Nel cervello della crisi. La 'storia militante' di Sergio Bologna tra passato e presente«, *tysm literary review* 6, št. 9 (2013).

³² Sergio Bologna, poglavje »Composizione di classe e teoria del partito alle origini del movimento consiliare«.

³³ V osemdesetih in devetdesetih letih je severna Italija dolgo veljala za zgleden primer ali kar za avantgardo »mrežne produkcije«. Regionalni »kreativni« centri so bili sestavljeni iz majhnih podjetij v isti panogi (v industrijah tekstila, oblačil, usnja, obutve, pohištva), ki so se z medsebojnim sodelovanjem in konkurenco dvignila v vodilne svetovne industrije. V resnici, pravi Bologna (*Workerism Beyond Fordism*, 2014), so bili ti centri industrijske produkcije z nizko dodano vrednostjo. Majhna podjetja so bila bazen za italijanske multinacionalke, kot sta bila Benetton in Luxottica, ki so tako zniževale stroške in se izogibale industrijskim konfliktom.

³⁴ Sergio Bologna, »Workerism Beyond Fordism: On the Lineage of Italian Workerism«.

³⁵ *Knowledge worker* je sociološki pojem, ki ga je prvi uporabil Peter Drucker, da bi opisal človeka prihodnosti (v *Landmarks of Tomorrow*, 1959). Potem ga je vzel Jeremy Rifkin, ki je napovedal, da bodo stroji popolnoma nadomestili človeka, ki se bo lahko ukvarjal samo še s

tem primeru ni le podrejeno mezdno delo, saj je delo mnogih samozaposlenih delavcev, ki ponujajo svoje storitve ... Soočamo se z antropološko, ne samo sociološko spremembo. ... Toda naše izhodišče je še vedno ustrezno, namreč prepričanje, da ima tehnologija izjemno močan vpliv na življenje in razmišljanje subjekta, ki uporablja to tehnologijo«. ³⁶ Knowledge worker se po Bologni uteleša v liku samozaposlene osebe, ki se razlikuje od »avtonomnega delavca prve generacije«, kot so arhitekti, zdravniki in odvetniki v varstvu profesionalnih združenj, ki so regulirala (omejevala) ponudbo delovne sile, s tem pa dvigovala svojo tržno ceno dela. V 90. letih temu stopi nasproti »avtonomni delavec druge generacije« (lavoro autonomo di seconda generazione), popolnoma prepuščen muhavosti trga pri prepoznavanju njegovih veščin, plačilu in pogojih dela. ³⁷

Vrnimo se k drugi veji post-operaizma, Negrijevemu »družbenemu delavcu«. Turchetto, Tomba in Bellofiore očitajo tej operaistični predelavi koncepta razredne sestave, da je pristala na linearne razvojne stopnje, ki razločujejo razne razredne sestave s prevladujočimi liki obrtnika, množičnega delavca in naposled »družbenega delavca«, ki ga post-operaisti abstraktno izpeljejo iz linearnega modela in potem pustijo prihodnosti, da se ta lik utelesi v konkretni obliki. ³⁸ Razvojne stopnje se za nameček od ene k drugi ne gibljejo po logiki profita, temveč z delavskimi boji. Pogajalsko moč obrtnikov, ki so nekoč obvladovali in nadzorovali delovne procese, je kapital zlomil z mašinerijo, ki deluje na delavca kot zunanja moč in prisila, da dela v skladu z ritmom strojev, pa tudi z delitvijo dela na detajlne naloge, ki jih lahko opravljajo zamenljivi nekvalificirani delavci. Ko so se nekvalificirani delavci organizirali in razvili v močnega političnega nasprotnika, je kapital spet spremenil svojo notranjo sestavo in s tem tudi tehnično sestavo delavskega razreda. Namesto analize te

svojim prostim časom (*The end of work*, 1990). Z njim je nadaljeval Robert Reich v *The work of nations* (1991), nato Bauer in Dahlquist (1999), ki ga povezujeta z avtonomijo, neodvisnostjo, organizacijsko decentralizacijo, sodelovanjem v procesih odločanja, bolj človeškim in demokratičnim delom ter visoko plačo. V knjigi *The future of work* (2004) ga Thomas Malone umesti v podjetje brez rigidnih hierarhičnih struktur in v skupinsko projektno delo z neodvisnimi profesionalci, ki med seboj tekmujejo. Gl. Sergio Bologna, »I 'lavoratori della conoscenza' fuori e dentro l'impresa«, v *Ceti medi senza futuro?* (Rim: DeriveApprodi, 2007). Seveda ne smemo pozabiti na kreativnega delavca Richarda Floride.

³⁶ Sergio Bologna, *Workerism Beyond Fordism*.

³⁷ Sergio Bologna, »I 'lavoratori della conoscenza' fuori e dentro l'impresa«, str. 127.

³⁸ Turchetto, »From 'Mass Worker' to 'Empire'«, str. 294.

spremembe, Negri razglasi, da je to zadnja in končna faza kapitalizma, do katere ga je pripeljala kar njegova notranja logika razvoja.

V tej fazi ključno mesto produkcije ni tovarna, temveč družba, ker vrednosti ne ustvarja več delo, temveč znanost in tehnologija (tj. splošni intelekt). Tovarne ne proizvajajo znanja; ta nastaja v družbi in nastaja z različnimi oblikami nematerialnega dela. Zato naj bi bilo nematerialno delo prevladujoča oblika dela v novi (zadnji) fazi kapitalističnega razvoja. Če pa industrijsko delo ni več prevladujoče, iz tega izhaja, da dela ni več mogoče meriti, ker ne moremo meriti, koliko časa zahteva nastanek neke ideje. To pomeni, da vrednosti ni več mogoče meriti s količino dela, ki ga je bilo treba vložiti v nastanek nekega takega blaga, zato tudi teorija vrednosti več ne velja.

Post-operaizem je prek branja Marxovega odlomka o mašineriji (kjer je Marx uporabil izraz splošni intelekt), pravita Tomba in Bellofiore, prišel do absurdne teze, da je kapitalističen razvoj sam odpravil zakon vrednosti.³⁹ Če bi post-operaizem bral Marxa naprej, ne nazaj (ker v tem odlomku Marx še ni razvil vseh konceptov, kot sta »vrednost« in »družbeno potrebno delo«, ki bodo morali počakati na *Kapital*), bi drugače odgovoril na vprašanje, za kakšno spremembo gre: da obstajajo različne oblike izžemanja presežne vrednosti iz delavcev, ki se kombinirajo, da obstajata posebni obliki »periferije« in »centra«, vendar se kombinirata tako v centru kakor na periferiji ravno zaradi delovanja zakona vrednosti.⁴⁰ Se pravi, kot pravita avtorja, ugotovilo bi ravno nasprotno: »da je odgovor kapitala na 'družbeno' krizo v šestdesetih in sedemdesetih letih dramatična 'dekompozicija dela', ki je vsaj deloma nastala ravno zaradi strahu pred velikimi koncentracijami delavcev, a je potem postala osnova za valorizacijo kapitala, četudi poraja nove krize in konflikte«. ⁴¹

Maria Turchetto pravi, da so pozicije post-operaizma, zlasti Negrija in Virnoja, postavile na glavo stališča operaizma iz šestdesetih let. Prvič, vrnil se je k stari ortodoksni ideji, ki je bila v

³⁹ Massimiliano Tomba in Riccardo Bellofiore, »The 'Fragment on Machines' and the *Grundrisse*«.

⁴⁰ Avtorja to takole utemeljita: zaradi konkurence med kapitalisti se poveča produkcija relativne presežne vrednosti, ki spodbudi odpiranje novih krajev produkcije s produkcijo absolutne presežne vrednosti. To produkcijo zaznamuje nasilje in visoka raven izžemanja delovne sile. Vse to pa omogoči zaviranje padanja profitne mere in nadaljnjo produkcijo relativne presežne vrednosti. Gl. Tomba in Bellofiore, »The 'Fragment on Machines' and the *Grundrisse*«, str. 357.

⁴¹ Gl. Tomba in Bellofiore, »The 'Fragment on Machines' and the *Grundrisse*«, str. 366.

zgodnji fazi operaizma glavna tarča kritike, da razvoj produktivnih sil samodejno žene zgodovino v smeri proti komunizmu. Vrh tega pri Negriju in Virnoju razvojni proces ne žene »zakon presežne vrednosti«, kot pri Panzieriju, temveč delavski boji, ki postanejo edino in glavno protislovje kapitalističnega razvoja. Drugič, post-operaizem je prestavil odpor proti kapitalu v »družbo«, v reprodukcijo delovne sile, izobraževanje, konzumpcijo in prosti čas, kjer se lahko vzpostavi kot »avtonomno gibanje« in tako dobi antikapitalistični naboj. Prvi operaisti (Panzieri, Tronti) so delavski odpor locirali samo in izključno v produkcijski proces, ki je zato moralo biti izhodišče vsakega praktičnega in teoretskega delovanja.⁴² Ti na glavo obrnjeni izhodišči sta v osemdesetih letih in pozneje odprli pot teoretskemu delu, ki ga Maria Turchetto na kratko imenuje znanstvena fantastika.

V začetku 21. stoletja se je »družbeni delavec« reinkarniral v »kognitivnem delavcu«. Vendar se interpretacija restrukturacije kapitalizma, kot jo prikažeta Negri in Vercellone v skupnem članku,⁴³ ni bistveno spremenila: razredni boj (ne zakon presežne vrednosti) naj bi povzročil transformacijo kapitalizma v sistem akumulacije, kjer je glavni vir produktivnosti nematerialno in intelektualno delo. Tako produkcije več ne koordinira menedžment, temveč »družbene mreže delovnih kooperacij«, ki delujejo kot »komune« (ali *commons*). Glavni dejavniki rasti so neopredmeteni kapital, raziskovanje, izobraževanje in celo zdravstvo, zato sta formiranje in reproduciranje delovne sile neposredno produktivni, saj vir bogastva ni več v tovarni, temveč zunaj nje. Vir produktivnosti so sposobnost učenja, inoviranja in prilagajanja nenehnim spremembam, skratka, kognitivno delo.

Prekarnost naj bi bila odgovor kapitala na protislovja, ki jih je sam proizvedel. Na osamosvajanje delovne sile, ki spontano uhaja nadzoru in podrejanju, kapital odgovori s tem, da si delovno silo podredi s prekarnostjo kot »čisto in preprosto prisilo« in z »vsiljeno subjektivnostjo« (z interioriziranjem ciljev podjetja in zadovoljstva strank).⁴⁴ Tako novo

⁴² Turchetto, »From 'Mass Worker' to 'Empire'«, str. 295–296.

⁴³ Antonio Negri in Carlo Vercellone, »Il rapporto capitale/lavoro nel capitalismo cognitivo«, *Posse*, oktober 2007, str. 46–56.

⁴⁴ Ali, kot pravi Vercellone v drugem članku, s tem da si kapital »parazitsko« podreja »kolektivne pogoje produkcije znanja«, duši emancipatorni potencial, ki ga vsebuje družba »splošnega intelekta«. Orodje tega zatiranje je renta, zato je »kognitivni kapitalizem« sistem akumulacije, za katerega je značilno prisvajanje rente od *commons* in spreminjanja znanja v fiktivno blago. Pravi tudi, da kapital ohranja mezdno razmerje, zato da mu ni treba plačati dela, ki ne ustreza kategorijam uradne delovne pogodbe ali ki ga ni z njimi mogoče meriti. Gl.

(segmentirano) razredno sestavo sestavljajo: 1. kognitariat (funkcionarji kapitalističnega rentništva, kot so finančniki, raziskovalci, pravniki), 2. delovna sila (ki opravljajo najbolj prekarne naloge, neotayloristične funkcije v novih standardiziranih storitvah). Toda analiza nove sestave delavskega razreda se ne ujema (ni konsistentna) s predhodno analizo transformacije kapitalizma: sila, ki naj bi v predhodni analizi revolucionirala stare kapitalistične produkcijske odnose, »kognitivno delo«, v analizi razredne sestave zasede mesto 'menadžmenta', tisti, ki naj bi bili nosilci »emancipatornega potenciala«, pa vlogo »prekariata«. S svojo nekonsistentnostjo avtorja sama pokažeta, da je njuna izpeljava protislovij med produkcijskimi silami in produkcijskimi odnosi, ki naj bi nakazovala zametke komunizma v že obstoječi kapitalistični produkciji, zgrešena.

Družbena sestava delovne sile

Koncept tehnične in politične sestave delavskega razreda je uporabil Rastko Močnik za analizo pomembnih zgodovinskih preobrazb v načinu produkcije, ki pa še ne pomenijo spremembe produkcijskega načina, kot menijo post-operaisti. Močnikova shema tehnične in politične sestave delavskega razreda, pa tudi njune medsebojne dinamike so podobne operaistični: tehnična organizacija delovnega procesa se odtisne na strukturi delovne sile, ko jo kapital vključi v delovni proces. To »obliko« Močnik imenuje »tehnična sestava delovne sile«, se pravi, ne več sestava delavskega razreda, kot jo imenujejo operaisti. Skoz analizo se je potemtakem priklatala potreba, da se »delavski razred« (ital. *composizione di classe*) nadomesti z »delovno silo«, ker v tej fazi ta delovna sila še ni razred – to bo postala šele v naslednji fazi. V razred se konstituira, ko delavci prenehajo biti individualni prodajalci delovne sile, ko se povežejo in ko povežejo ločnico med sfero produkcije in sfero menjave. Toda tehnična sestava delovne sile nujno vpliva ali celo določa (naddoloča) politično sestavo delovne sile, ki se konstituira v razred. Ta premakne individualno pogodbeno razmerje med individualnim delavcem in kapitalistom v *politično polje*, toda tokrat kot razred delavcev

Carlo Vercellone, »From the Mass-Worker to Cognitive Labour: Historical and Theoretical Considerations«, v *Beyond Marx*.

nasproti razredu kapitalistov.⁴⁵ Kaj se zgodi potem, že vemo: delavstvo z razrednim bojem spodnaša produkcijske odnose in kapital na to odgovori tako, da začne spreminjati pogoje delovnega procesa in naposled povzroči preoblikovanje tehnične sestave delovne sile. Ko to doseže, vpliva na prejšnjo politično strukturo delavskega razreda, ki nujno postane redundantna in zahteva novo politično sestavo, ki bo ustrezala novi tehnični sestavi.

Močnik dopolni operaistično shemo z nujnim dodatkom, da si kapital ne more podrediti dela, če delavci in delavke ne sodelujejo. Potemtakem morata delo in kapital doseči neke vrste razredni kompromis, da si kapital lahko zagotovi sodelovanje delavcev in delavk, ki ga politična sestava delavskega razreda napada in poskuša ruši. Avtorju to omogoči, da zgrabi zgodovinsko preobrazbo: v fordizmu je »kapitalistični razred dosegel razredni kompromis v produkciji, tako da je podvrigel delavke in delavce ideološki hegemoniji konzumerizma, potrošništva, medtem ko v neoliberalizmu onemogoča razredno sestavo delavskega razreda, s tem da v produkcijo vpeljuje hegemonijo tržne, to je, cirkulacijske logike«. ⁴⁶ Konkretno se to kaže v tem, da je delovni proces lahko ostal na zunaj isti, toda ta dela opravljajo delavci v različnih pogodbenih razmerjih, kot samostojni podjetniki, agencijski delavci, delavci z različnimi pogodbami itn. To pomeni, pravi avtor, da tehnična sestava delovne sile ni več »glavni mehanizem podrejanja«, ker »poslej razredni boj kapitalističnega razreda uveljavlja mehanizem, ki deluje čez celotno družbo in korenito preobraža družbene odnose v celoti«. ⁴⁷ Ta mehanizem avtor imenuje *družbena sestava delovne sile*, ki je »zlasti v središču sistema eden glavnih virov produktivnosti kapitala – in hkrati glavni mehanizem podreditve družb kapitalističnemu produkcijskemu načinu«. ⁴⁸

⁴⁵ Analiza vpelje še eno razločevanje, četudi ni videti pomembno v nadaljnji analizi: razredno sestavo delavskega razreda. Močnik pravi: »Ko se politični sestavi delavskega razreda posreči, da zlomi deterministični pritisk situacije, ki jo naddoloča tehnična sestava delovne sile, in ko začne nadalje spodnašati specifične zgodovinske determinizme obče družbene strukture, tedaj se politična sestava predela v *razredno sestavo delavskega razreda*« (Rastko Močnik, »Trg delovne sile in sestava delavskega razreda«, *Teorija in praksa* 1 (2011): 178–205, str. 190).

⁴⁶ Prav tam, str. 196.

⁴⁷ Prav tam, str. 198.

⁴⁸ Prav tam.

KONCEPTUALIZACIJE PREKARIATA

Med evropskimi državami je večina uspela zagotoviti standardno zaposlitev veliki večini delavk in delavcev,⁴⁹ zato je bilo uvajanje nestandardnih oblik dela (agencijskega dela, delo za določen čas, s krajšim delovnim časom ter raznih občasnih del) v zadnji četrtini 20. stoletja toliko bolj radikalen preobrat. Toda, kot pravi Robert Castel, ni bila redna zaposlitev za nedoločen čas toliko varna, kolikor je bila v času gospodarske rasti velika potreba po delovni sili, zato so podjetja zadrževala delavce z rednimi zaposlitvami. Ko je padla gospodarska rast, je z njo izginila tudi varnost zaposlitev vsem.⁵⁰

Veliki analitik prekarnosti je Guy Standing. Bil je bil dolgoletni vodja »Programa socialno-ekonomske varnosti« pri Mednarodni organizaciji dela (MOD), ki je po letu 1999 promovirala koncept dostojnega dela. Kampanja se je po Standingovih besedah izgubila v plehkosti,⁵¹ zato je leta 2006 zapustil MOD in znanje iz teh let zbral v knjigi *Work after Globalization* (izid leta 2008), v kateri je opisal širjenje prekarnih zaposlitev v svetu.

⁴⁹ Leta 1975 je bilo v Franciji 80 odstotkov delavcev zaposlenih za nedoločen čas, ki je v začetku 90. let padla na 65 odstotka (Gl. Robert Castel, *From manual workers to wage laborers: transformation of the social question* [New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers, 2003 (fran. *Les métamorphoses de la question sociale*, 1996)], str. 380).

⁵⁰ To je bilo tudi izhodišče kratkega predavanja *La précarité est aujourd'hui partout* (objavljenega v *Contre-feux* [Pariz: Raisons d'Agir, 1998]), ki ga je imel Pierre Bourdieu leta 1997 in je nekakšna skica za teorijo prekarnosti. Prekarnost po Bourdieuju prizadene tiste v prekarnih zaposlitvah in brezposelne, ker jim odvzame možnost racionalnega načrtovanja prihodnosti, kar je osnova za vsa racionalna ravnanja od ekonomskega računa do, na neki drugi ravni, sposobnosti politične mobilizacije. V nasprotju s proletariatom, ki ima vsaj minimum garancij, prekarni nimajo nikakršnih: ker so možnosti zaposlitve redke, so prepuščeni delodajalcem, ki uporabljajo in izrabljajo svojo novo moč. Prekarnost se po Bourdieuju poraja s selitvijo podjetij in vzpostavljanjem »mrežnih podjetij«, vendar razvpiti projekt »fleksibilizacije«, pravi Bourdieu, nakazuje, da prekarnost ni rezultat neke ekonomske usodnosti (ki ji je ime globalizacija), temveč politične volje. Prekarnost je v resnici način dominacije, splošno in permanentno stanje, ki ga Bourdieu opiše z izrazom *flexploitation*: to, kar se prikazuje kot ekonomski režim, ki ga uravnavajo nekakšni trdi zakoni družbene narave, je v resnici politični režim, ki nastaja v tihem ali glasnem sodelovanju političnih oblasti.

⁵¹ Guy Standing, »Global Monitor: The International Labour Organisation«, *New Political Economy* 15, št. 2 (2010): 307-318.

Zgodovinsko je ta pojav opisal kot globalno civilizacijsko spremembo, kot prehod iz Polanyijeve »velike transformacije« v »globalno transformacijo«. Pri Polanyiju je velika transformacija nastopila po uničujočih posledicah iluzije, da lahko tržni mehanizmi sami upravljajo družbo, ki so prisilile Veliko Britanijo, da je začela regulirati tri ključne dobrine delo, denar in zemljo, ki po Polanyiju niso blago. Pri Standingu je globalna transformacija zasuk v ravno nasprotno smer, ki se geografsko dogaja na globalni ravni.

Toda Standing se norčuje iz solznih oči tistih, ki gledajo v preteklost. To, kar puščamo za seboj, imenuje model »laburizma«, ki je socialne pravice vezal zgolj na zaposlitev, medtem ko so bile ženske prisiljene v neplačano gospodinjsko delo, tisti, ki niso bili zaposleni, pa ujeti v past revščine. Čeprav je laburizem priznal določene ekonomske pravice delavcem, pa je bila dekomodifikacija dela samo navidezna in delavci so bili bolj kot kdaj prej odvisni od zaposlitve, ker je šele ta omogočala dostop do socialnih in ekonomskih pravic.

Prvi greh laburizma je razločevanje neplačanega gospodinjskega dela, ki ga imenuje *work*, od dela v blagovni produkciji za trg, ki ga imenuje *labour*. Razlika med *work* in *labour* je torej razlika med reproduktivnim in produktivnim delom. Sopomenki potem postaneta iztočnici za nizanje razlik med pojmom, ki se vse bolj oddaljujeta od začetnega razlikovanja in končata v fantazijskih predstavah. *Work* se spremeni v »pozitivno stran produktivne, reproduktivne in ustvarjalne dejavnosti, ki združuje zamisel in izvedbo« v Bravermanovem pomenu, ki »naredi prostor za priznanje brezdolja in kontemplacije« in tudi »želene neučinkovitosti«. Ko se »osredotočamo na *work*, pravi Standing, se pripravljamo za osvobajajočo fleksibilnost«. ⁵²

Namen tega razlikovanja je pokazati, da je *labour* stvar preteklosti, medtem ko *work* napoveduje prihodnost. *Labour* je utemeljeval »industrijsko državljanstvo«, ki je zahtevalo zatirano, alienirano in izkoriščano delo, toda edino omogočalo dostop do nadomestila za bolniško, porodniški dopust, nadomestilo za brezposelnost, invalidnino in pokojnino. *Work* bo, nasprotno, utemeljil »poklicno državljanstvo«, ki ga Standing upodobi po močno prirejeni resničnosti srednjeveških cehov: »Dobri poklic ima kulturno jedro, njegova struktura je neekonomska, njegovi modreci in najodličnejši obrtniki pa uživajo simbolno priznanje, ki je pogosto neodvisno od trgovinskega uspeha. Ker je poklic družbena dejavnost, ga ni mogoče

⁵² Guy Standing, *Work after Globalization: Building Occupational Citizenship* (Edward Elgar, 2009), str. 7.

razumeti brez ideje skupnosti. Poklic ustvarja občutek časti med svojimi člani, njihova čast pa pomaga ohranjati medsebojno solidarnost.«⁵³ Za ponazoritev je našel povsem »običajen« poklic vinarjev in od vseh teh prav francoske, ki so »s stoletji trdega dela privzgojili izbrane estetske vrednote« in ne ločijo več dela od prostega časa.⁵⁴ To nam nalaga, pravi Standing, da rešimo *work* pred *labour* in ga kot takega utemeljimo pri vseh vrstah dela.

Dve leti pozneje je Standing uslišal jezo prekarnih delavcev in se odločil signale, ki so jih sporočali »na bolj teatralnih demonstracijah kakor pravi grožnji«, prevesti v politični program.⁵⁵ Novi prekariat, pravi, ne kaže namena, da bi se uklonil staremu laburizmu, ker ni niti »delavski razred« ali proletariat niti »uslužbenci«, od katerih so eni privesek menedžmenta in drugi predmet discipliniranja in podrejanja. Prekariat je, kot je že zapisal v *Work after Globalization*, eden izmed sedmih »družbenih razredov«. Ti so prej nekakšne poklicno-statusne skupine kakor razredi v pravem pomenu; sestavljajo jih skupine globalne elite, salariata, profijev (angl. proficians), tradicionalnega delavskega razreda, prekariata, nezaposlenih in izključenih. Toda v novi knjigi dobi prekariat še Marxov koncept razreda, ker da prekariat, če že ni »razred po sebi«, je »razred v nastajanju« z vsemi značilnostmi razreda. Značilnosti, ki naj bi po Standingu formirale prekariat v novi družbeni razred, je pomanjkanje vseh sedem oblik varnosti delavca (varnosti trga dela, varnosti zaposlitve, varnosti delovnega mesta, delovne varnosti, varnosti usposabljanja, varnosti dohodka, varnosti kolektivnega organiziranja), ki jih je Standing razvil pri MOD kot merila »dostojnega dela«.

Če bi Standing res prebral dela, na katera se sklicuje, bi vedel, da se razredno razmerje vzpostavi že v sami produkciji z vključitvijo delavk in delavcev v produkcijski proces, ki predpostavlja podreitev dela kapitalu. Lastnik produkcijskih sredstev mora dobiti v svojo oblast tuje delo, da bi njegov kapital lahko deloval kot produktivni kapital, delavec pa se mora ukloniti delu s tujimi produkcijskimi sredstvi, da bi lahko proizvajal in naposled prišel do sredstev za življenje.⁵⁶ Ali delavke in delavci uživajo več ali manj varnosti, te razlike ne posegajo v temeljno razmerje med lastnikom produkcijskih sredstev in prodajalcem delovne

⁵³ Prav tam, str. 18.

⁵⁴ Prav tam, str. 20.

⁵⁵ Guy Standing, *The Precariat, The New Dangerous Class* (London: Bloomsbury Academic, 2011).

⁵⁶ Gl. Karl Marx, *Kapital*, drugi zvezek (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1967), str. 38.

sile in zato ne morejo biti utemeljitvene značilnosti razreda.⁵⁷ Obstoj prekarnosti ne spremeni temeljnih produkcijskih odnosov, zato ne moremo govoriti o prekariatu kot o razredu. A Standing se nima časa ukvarjati s takimi podrobnostmi, saj že hiti širiti idejo o »nevarnem razredu«, ki bo odprl pot v bodisi »pekleno« bodisi »rajsko politiko«. Če se bo zgodilo drugo, bo novi razred odpravil staro laburistično politiko, »državni paternalizem« in sindikate, ki delavce na silo zadržujejo v odvisni zaposlitvi, nadomestil pa jih bo s solidarnostjo, vzdržno ekonomijo in republikansko svobodo,⁵⁸ hkrati pa še očistil zrak, odpravil onesnaževanje in oživel ogrožene vrste.

⁵⁷ Gl. tudi kritiko Erika Olina Wrighta v članku »Is the Precariat a Class?« [*Global Labour Journal* 7, št 2 (2016)], ki je samo ena v množici tistih, ki z različnih analitičnih prijemov nasprotujejo tezi, da bi lahko imeli prekariat za družbeni razred. Opozarjamo, da je Wrightova demarkacija družbenih razredov kot nosilcev specifičnih 'materialnih interesov', naj so ti 'objektivni' ali 'subjektivni', tuja Marxovi razlagi razrednega razmerja in konstitucije razredov, pri kateri je popolnoma vseeno, kar ti osebki mislijo ali čutijo, ko stopajo v kapitalistično produkcijsko razmerje.

⁵⁸ Standing imenuje prekarne delavce, ki nimajo dostopa do socialnih pravic in javnih sredstev, *denizens*, ki so nekoč bili stalni prebivalci brez državljanskih pravic. Republikanska svoboda potemtakem pomeni, da se tudi tem prebivalcem priznajo državljanske pravice, kar pri Standingu pomeni dostop do javnih sredstev ne glede na to, ali ima oseba zaposlitev ali ne in kakšen tip zaposlitve ima.

AMERIŠKI EMPIRICIZEM

V povojnem obdobju naj bi bile neposredna menjava dela (z javnimi agencijami kot posredniki dela), stalna zaposlitev in socialna varnost delavcev osnovne oblike menjave dela in zaposlovanja v razvitih državah in navdih za delovne reforme v državah v razvoju. Toda raziskave so že zelo zgodaj svarile pred prevelikim posploševanjem, ko govorimo o ZDA. Clark Kerr je že leta 1954 napisal esej o »balkanizaciji trgov dela«, v katerem je razločeval notranje (interne) trge dela od zunanjih (eksternih), pri teh zadnjih pa opozoril na »nestructurirane« (structureless) trge, ki svojim delavcem ne nudijo prav nobene varnosti.⁵⁹

Konceptualni par notranjih in zunanjih trgov dela, ki ga je vpeljal Kerr, je potlej postalo temeljno orodje, s katerim so raziskovalci še nekaj desetletij analizirali področje dela v ZDA. V knjigi *The Peripheral Worker* (1969) Dean Morse proučuje »periferno delovno silo« (se pravi, delovno silo, prepuščeno zunanjim trgov dela), definirano kot skupino vseh tistih, ki opravljajo (plačano) delo, vendar niso redno zaposleni za polni delovni čas.⁶⁰ Opozoril je, da je leta 1965 v ZDA 86 milijonov delavcev in delavk opravljalo plačano delo, od katerih jih je kar 38 milijonov sestavljalo »periferno delovno silo«. Se pravi, 44 odstotkov delovne sile v ZDA je ostalo zunaj procesov regulacije zaposlovanje in sindikalizacije delovne sile, ki sta se začela v 30. letih Rooseveltove dobe. Medtem ko je nekaterim delo za določen čas ali s skrajšanim delovnim časom morda ustrezalo, so ostali rabili za rezervno delovno silo ob povečanih potrebah po delavcih in na katere, so podjetja prelagala breme fleksibilnosti. V polemiki z Gary Beckerjem, za katerega je delo manj kot za polni delovni čas »svobodna ekonomska odločitev« delavke ali delavca, ki 'izbira' med produktivnim delom in prostim časom, Morse poveže periferne delavce z najbolj ubogimi delavci s prehoda stoletij: s siromaki, ki so se v *gangih* potikali od zaposlitve do zaposlitve in jih je odiral še njihov *padrone*; z iskalci zaposlitve, ki so morali plačati agenciji za naslov podjetja, kjer so lahko dobili delo, če naslov ni bil lažen, a so tudi to službo kaj kmalu izgubili, zato da je lahko agencija za to delovno mesto še enkrat dobila provizijo; in z brezposelnimi, ki so vsako jutro

⁵⁹ Clark Kerr, *Balkanization of labor markets* (Berkeley: University of California, 1954).

⁶⁰ Dean Morse, *The Peripheral Worker* (New York in London: Columbia University Press, 1969).

postopali na uličnih vogalih v upanju, da jih bo kdo vzel na delo. Nazadnje je Morse s sociološkimi kvantitativnimi metodami identificiral periferno delo šestdesetih let kot delo demografskih skupin, kot so ženske, tako mlajših kakor tudi starejših, in nebelih ras.

V zgodnjih sedemdesetih letih sta Doeringer in Piore napisala ekspertizo o delitvi dela, določanju mezd in usposabljanju v podjetjih (ali »notranjih trgih dela«) ter analizo o zunanjih trgih dela.⁶¹ Notranji trg dela sta Doeringer in Piore definirala kot »administrativno enoto, kakršna je proizvodni obrat, v katerem delitev dela in cene dela upravlja skupek administrativnih pravil in postopkov«, medtem ko je »zunanji trg dela« konkurenčni trg dela, v katerem »ekonomske spremenljivke neposredno vplivajo na odločitve o cenah dela, delitvi dela in usposabljanju«. ⁶² Značilnosti zunanjih trgov dela sta opisala kot nestabilne zaposlitve, nizke mezde, samovoljnost delodajalcev pri določanju pravil, majhne možnosti napredovanja in izobraževanja ter visoko stopnjo brezposelnosti med delavkami in delavci. Podobno kakor Morse avtorja povezujeta obstoj zunanjih trgov s specifičnimi demografskimi skupinami, ki nastajajo bodisi z rasno diskriminacijo (temnopolti delavci in delavke) bodisi s posebnimi družbenimi položaji (ženske, študenti, brezposelni). Povezujeta pa jih tudi s strategijami podjetij, ki si zmanjšujejo stroške dela, tako da najemajo podizvajalska podjetja (z delovno silo z zunanjih trgov dela) ali da v svojih podjetjih ustvarjajo »sekundarne« notranje trge dela, katerih delavci nimajo dostopa do varnosti, napredovanja in izobraževanja kot ostali delavci. Toda v njuni analizi ekonomski dejavniki zbledijo pred družbenimi dejavniki, kar se pokaže s tem, da avtorja zapreta vzroke za nastanek zunanjih trgov dela in njihovih učinkov v začaran krog. Odločilni družbeni dejavniki za nastanek zunanjih trgov dela so za avtorja kar *življenjski stili* gospodinj, študentov, »fušarjev« in temnopolnih delavcev, ki so vsi glavna delovna sila na zunanjih trgih dela.⁶³ Nobena izmed teh skupin si namreč, kot pravita, ne želi stalne in varne zaposlitve, ker gospodinje delajo samo za žepnino,⁶⁴ študenti za študij in

⁶¹ Peter B. Doeringer in Michael J. Piore, *Internal Labor Markets and Manpower Analysis* (Lexington, Massachusetts: Heath Lexington Books, 1971).

⁶² Prav tam, str. 2.

⁶³ Prav tam, str. 170 in 176.

⁶⁴ Seveda je to samo hipoteza, ki nima nobene osnove v resničnosti. Erin Hatton v knjigi *The Temp Economy* navaja študijo v zgodnjih šestdesetih letih, ki jo je izdelal Mack Moore in je pokazala, da je večina teh »gospodinj« delala iz resne ekonomske potrebe in da je potrebovala denar za »redne življenjske stroške« (Gl. Erin Hatton, *The Temp Economy: From Kelly Girls to Permatemps in Postwar America* [Philadelphia: Temple University Press, 2011], str. 40).

fušarji za dodaten zaslužek, zato noben izmed njih ni res predan delu. Temnopolti delavci iz mestnih getov naj bi bili preprosto nezanesljivi, ker se prej identificirajo z uličnimi gangi kakor s svojim podjetjem. Podjetja, ki najemajo delovno silo z zunanjih trgov dela, so se zato, kot pravita Doeringer in Piore, morala prilagoditi specifičnim življenjskim stilom teh skupin. Visoko fluktuacijo delovne sile in slabe delovne navade so delodajalci morali uravnovesiti z nizkimi mezdami in s slabimi delovnimi pogoji. Naravnost briljantna teza njune teorije je, da so »življenjski stili« delavcev in delavk krivi za njihovo »presežno« izkoriščanje.

Deset let pozneje so David Gordon, Richard Edwards in Michael Reich uspeli povezati ekonomske dejavnike, institucionalne strukture, organiziranje dela in delavska gibanja v študiji *Segmented work, divided workers*.⁶⁵ Študija se opira na teorijo dolgih valov kapitalističnega razvoja, katere predpostavka je, da je zgodovino kapitalizma, začeniši z letom 1789 (francosko revolucijo), mogoče razdeliti na približno petdeset let dolga obdobja. Vsak dolgi val je sestavljen iz prve faze ekspanzije in druge faze recesije, ločuje pa ju gibanje splošne profitne mere, ki je v prvi fazi visoka, v drugi nizka. Avtorji predpostavljajo, da se dolgi valovi prekrivajo z »družbenimi strukturami akumulacije«, nekakšnimi institucionalnimi okvirji, ki zagotavljajo stabilnost kapitalistični akumulaciji. Družbene strukture akumulacije markirata dve instituciji: organiziranje dela in struktura trga dela, na kateri se osredotoča študija. Tako avtorji izločijo tri »kvalitativne strukturne spremembe« in tri »družbene strukture akumulacije«: obdobje proletarizacije (1840–1890),⁶⁶ obdobje homogenizacije (1890–1940) in obdobje segmentacije (1945–), katerega prva faza ekspanzije se konča na začetku 70. let, ko se dolgi val obrne v svojo drugo fazo recesije.

Osredotočili se bomo na zadnje obdobje segmentacije. Tako kot ostala se to obdobje začne v času krize predhodnega dolgega vala, torej v 30. letih, ko je delavski odpor prisilil podjetja (in državo) v kompromis (priznanje sindikatov, sistem kolektivnih pogajanj, sistem socialne varnosti), s tem pa začel vzpostavljati nov institucionalni okvir za naslednji dolgi val po 2. svetovni vojni. Zadušitev radikalnih sindikalnih tendenc takoj po 2. svetovni vojni in segmentacija delovne sile sta omogočili pospešeno akumulacijo kapitala, s tem da je ustvarila velike razlike med *primarnimi* zaposlitvami v sindikaliziranih podjetjih, kjer so imeli

⁶⁵ David M. Gordon, Richard Edwards in Michael Reich, *Segmented work, divided workers* (Cambridge: University of Cambridge, 1982).

⁶⁶ V ZDA se kapitalistični razvoj začne skoraj 50 let pozneje kakor v Angliji, sredi 19. stoletja.

delavci varne zaposlitve, višje plače in bonuse ter možnosti napredovanja, in *sekundarnimi* zaposlitvami v manjših podjetjih in perifernih dejavnostih z nesindikalizirano delovno silo brez ugodnosti, ki jih je uživala prva skupina. V podjetjih primarnih zaposlitev, pravijo avtorji, se je delovna sila nadaljnje diferencirala na *neodvisne primarne* zaposlitve, ki so opravljali strokovne, menedžerske in tehnične funkcije, in *podrejene primarne* zaposlitve izvršilnih delavcev (polkvalificirani proizvodni in administrativni delavci).

Študija ponovi ugotovitve iz prejšnjih raziskav, da se »nosilna« podjetja lahko izognejo sindikatom ali prihranijo pri bonusih, če »posredno« najemajo periferne delavce. Perifernim podjetjem praviloma prepuščajo vse gospodarske dejavnosti, ki ne prinašajo dovolj visokih profitov. Avtorji najprej dokažejo, da ekonometrični kazalniki (dodana vrednost, višina mezd, odpuščanje, sindikaliziranost) kažejo razlike med jedrno in periferno predelovalno industrijo, ki so se začele kazati ali so se znatno povečale po 2. svetovni vojni, kar naj bi bil dokaz, da se je v tem obdobju vzpostavila segmentacija delovne sile. Toda naposled tudi ta teorija ne prebije golega empiričnega opazovanja.

Njen teoretski podvig je, da zлага teorije kot rusko matroško: ker prva teoretska razlaga ni zadostna, jo dopolnijo z drugo, ki ni nič manj zadovoljiva, zaradi česar proizvedejo še tretjo, ki ne reši zagate ne prve ne druge teorije, a ustvari vtis, da je celotna problematika pokrita in analiza empirično izčrpana. Prva plast analize je problem razlik med panogami z različnimi organskimi sestavami kapitala, zaradi česar avtorji »odkrijejo« konstantne razlike med zaposlenimi v panogah z nizko in visoko organsko sestavo kapitala (ali stopnjo kapitalske intenzivnosti). To sicer dokazuje, da v jedrni in periferni industriji verjetno obstajata različna režima dela (režim rednih in varnih zaposlitev na eni strani, na drugi pa slabo plačane in negotove zaposlitve), še zdaleč pa ne pojasni, zakaj prihaja do segmentacije na primarni in sekundarni sektor. Namesto teh odgovorov avtorji proizvedejo dopolnilno teorijo o segmentaciji delovne sile na osnovi kvalifikacij delavk in delavcev. A ker tudi ta ne more pojasniti vzrokov za segmentacijo, avtorji proizvedejo še tretjo teorijo o družbeni diskriminaciji na osnovi spola in rase, ki analizo spelje v mehkejšo sociološko področje, ne da bi pojasnila ne prvo ne drugo vprašanje.

Sodobne identitetne teorije prekarnosti

V nadaljnjih letih so se raziskave več ukvarjale z novimi tehnološkimi pogoji kakor s problemi segmentacije, denimo z računalniškim upravljanjem serijskih proizvodenj in podobnimi revolucionirani industrijskega načina dela. Nove tehnološke možnosti manjših serijskih proizvodenj in zahteve potrošnikov po večji kvaliteti in raznovrstnosti proizvodov sta Pioreja in Sabla napeljala, da sta razglasila dobo »fleksibilne specializacije«. ⁶⁷ Ta je revolucionarna, ker da prekine s kapitalistično tendenco degradacije dela, ki jo je Harry Braverman identificiral kot dvojno dekvifikacijo dela z ločitvijo delavca od delovnih veščin in od načrtovanja delovnega procesa: če je množična industrijska proizvodnja razbila enotnost obrtnika in njegovega delovnega orodja, naj bi ju »majhna fleksibilna proizvodnja« spet združila, delo naj bi spet postalo avtonomno in raznolično, delavec pa kreativno vključen v delovni proces s soustvarjanjem proizvoda. Teorijo o fleksibilni specializaciji je lahko proizvedla, kot pravita kritika Hyman Minsky in Riccardo Bellofiore, samo zelo pomanjkljiva vednost o kapitalistični ekonomiji in nagnjenost k tehnološkemu determinizmu. ⁶⁸

Te razprave so vseeno uspele uveljaviti vprašljivo tezo o novem 'produkcijskem režimu'. Kot smo videli, za Gordona in njegove soavtorje je to samo druga faza recesije v istem dolgem valu kapitalističnega razvoja po 2. svetovni vojni. S predpostavko o 'novem produkcijskem režimu' so nove teorije segmentacije delavcev lahko postavile ta pojav v sedemdeseta leta, ki naj bi ločevala dobo razmeroma varnih zaposlitev od dobe fleksibilizacije in prekarizacije. Kot pravi Arne Kalleberg, ⁶⁹ se je v tem obdobju zgodil premik od »varnosti« k »fleksibilnosti« (primerljiv Polanyijevemu »dvojnemu gibanju« v 19. stoletju: od družbenega protekcionizma tistih k generalizaciji trga in spet nazaj k družbenemu protekcionizmu), kar predpostavlja, da je bil čas takoj po 2. svetovni vojni »čas varnosti«, od 70. let naprej pa »čas fleksibilnosti«. Če

⁶⁷ Gl. Michael J. Piore in Charles F. Sabel, *The Second Industrial Divide* (New York: Basic Books, 1984). Ta tok argumentacije so pripeljale čez rob vsake zdrave pameti teorije o koncu dela (gl. opombo 17).

⁶⁸ Hyman P. Minsky, »The Second Industrial Divide«, *Challenge* 28, št. 3 (1985): 60–64; Riccardo Bellofiore, »Capitalism at the end of the century«, v *Global Money, Capital Restructuring and the Changing Patterns of Labour*, ur. Riccardo Bellofiore (Cheltenham [VB] in Northampton, MA [ZDA]: Edward Elgar, 1999).

⁶⁹ Arne Kalleberg, *Good jobs, bad jobs: the rise of polarized and precarious employment system in the United States, 1970s–2000s* (New York: Russell Sage Foundation, 2011).

upoštevamo predhodne avtorje, je Kallebergova teza žrtev zgodovinske amnezije, ker je bila v ZDA »varnost«, kolikor jo je bilo, omejena le na določeno skupino (po Morsovih meritvah le dobra polovica v šestdesetih letih) in je zato druga skupina lahko postala samo še bolj fleksibilna, ker je taka že bila.

Zakaj je v sedemdesetih letih prišlo do »rasti polariziranih in prekarnih zaposlitvenih sistemov«, ⁷⁰ Kalleberg pojasnjuje kot naravno silo: z zaostritvijo mednarodne cenovne konkurenčnosti zaradi globalizacije produkcije. K temu doda še spremljajoče dejavnike, ki jih zloga drugega ob drugem brez medsebojnih (časovnih, vzročnih, strukturnih) povezav: fleksibilno specializacijo; spreminjanje trgov proizvodov (kakovost proizvodov namesto kvantitete), kapitalskih trgov (poudarek na »vrednosti za delničarje«, ne na notranji rasti in razvoju podjetja) in trgov dela (deregulacija); rast storitvenega sektorja in McJobs; prenos odgovornosti z družbe na individuuma; nadomestitev industrijskih odnosov z upravljanjem človeških virov; zmanjševanje sindikalnega članstva in njegove »tržne moči«; povečanje razlik med mezdnim deležem in profitnim deležem ter zaostajanje mezd za produktivnostjo.

Polarizacijo zaposlitev Kalleberg definira kot razliko med »dobrimi« in »slabimi« zaposlitvami, ki se razločujejo po »kakovosti zaposlitve«. Njeno kakovost določajo razni dejavniki, ki jih Kalleberg razdeli na štiri sklope: 1. plačilo za delo in bonuse, ki vključujejo plačo z dodatki ter socialno, pokojninsko in zdravstveno zavarovanje; 2. možnost, da delavec uporablja svoje veščine, znanje in sposobnosti, da sam odloča o hitrosti in razporejanju dela; 3. dolžino delovnega časa in intenzivnost dela; in 4. zadovoljstvo pri delu. Skladno s svojo tezo o zgodovinski diskontinuiteti, Kalleberg kvantitativno primerja trende »dobrih« in »slabih« zaposlitev le od srede sedemdesetih let naprej. Prav tako »dobrih« in »slabih« zaposlitev ne definira niti kvantitativno, čeprav je to še kako pomembno pri »slabih« zaposlitvah, pri katerih se njihova temeljna značilnost neposredno navezuje na vprašanje eksistenčnih zmožnosti reprodukcije delovne sile (torej na merilo dohodka). Zato podrobne analize vseh štirih dejavnikov dokažejo samo to, da se po sedemdesetih letih polarizacija med zaposlitvami povečuje ali, povedano z besedami, ki jih Kalleberg nikoli ne uporabi, da se je povečalo izkoriščanje spodnjih slojev delavske populacije.

⁷⁰ Prav tam, str. 21.

V čem je torej kleč velikega družbeno-ekonomskega neravnovesja? Kalleberg je tu natančen: »Neenakosti v kakovosti zaposlitve so kompleksne in variirajo glede na spol, raso in starost, pa tudi regijo in druge strukturne razmejitve«. ⁷¹ Neenakosti torej markirajo določene demografske skupine, »ranljive družbene skupine«, kot so manj izobraženi, ženske, migranti, nebele rase, starostne skupine mladih in starih. Medtem ko je po sedemdesetih letih tržno urejanje zaposlitvenih odnosov vsakogar izpostavilo zelo verjetni izkušnji negotovosti, pravi Kalleberg, so ljudje različno ranljivi za prekarno delo glede na osebne dinamike, raven in vrsto izobrazbe, starost, družinske obveznosti, tip poklica in panoge, stopnjo družbene socialne in delovnopravne varnosti. ⁷² Razni mehanizmi zaposlitvene polarizacije – diferenciacije med vse boljše in vse slabše plačanimi poklici, razločevanje jedrnih in perifernih dejavnosti v podjetjih, delitev standardnih in nestandardnih tipov zaposlitev – se pri Kallebergu naposled preslikavajo v marginalne družbene skupine. V tej teoriji je potemtakem glavni družbeni zastavek vprašanje ranljivih družbenih skupin. V argumentativnem ozadju te teorije se naposled trgu pušča maksimalna svoboda, nadzorovati je treba samo njegove najbolj ekstremne posledice.

Žensko vprašanje

Pasti analize, ki spelje segmentacijo delovne sile na identitetne družbene skupine, se polno pokažejo pri ženskem vprašanju. V knjigi *Managing the margins* kanadska avtorica Leah Vosko obravnava eno izmed »ranljivih skupin« v času širjenja nestandardnih zaposlitev, ki vse bolj nadomeščajo redne in varne zaposlitve. ⁷³ Avtorica ugotovi, da je potrebno razločiti pojma nestandardnih in prekarnih zaposlitev, ki da sta se dotlej uporabljala kot sopomenki in sta kot taki nasprotji (rednim in varnim) standardnim zaposlitvam. Prekarne zaposlitve, pravi avtorica, se ne prekrivajo z nestandardnimi zaposlitvami, ker so »nekatero nestandardne

⁷¹ Prav tam, str. 40.

⁷² Prav tam, str. 87.

⁷³ Leah F. Vosko, *Managing the Margins: Gender, Citizenship and the International Regulation of Precarious Employment* (Oxford: Oxford University Press, 2010).

zaposlitve sorazmerno varne in nekatere zaposlitve za polni delovni čas prekarne«.74 Toda za Vosko to ni del problema, temveč del rešitve, nujna stopnja v zgodovinski emancipaciji žensk.

Vosko obravnava vprašanje žensk skoz raziskavo, kako je nastajalo in se predelovalo delovnopravno varstvo v mednarodnem okolju, zlasti v Mednarodni organizaciji dela. V njenem prikazu so že v 19. stoletju oklevali med enakimi pravicami žensk in moških na eni strani in posebnimi varstvi žensk na drugi (prepoved nočnega dela, varstvo nosečnic in porodnic), izbiro, ki so jo najbolj radikalne ženske organizacije videle kot alternativo med pravico do enakega plačila in posebnimi varstvi žensk. Zmagala je, pravi avtorica, »pogodba med spoloma«, ki je utemeljila »standardno zaposlitveno razmerje« (SZR: stalna zaposlitev za polni čas, ki jo delavec sklepa z enim samim zaposlovalcem za delo v njegovih prostorih pod njegovim neposrednim nadzorom in ima dostop do obširnih koristi in pravic), toda le za moškega hranitelja družine, medtem ko so ženske opravljale neplačano delo skrbnic družine.

⁷⁴ Vosko, *Managing the Margins*, str. 3. Definicija prekarnosti kot značilnosti tako nekaterih nestandardnih kakor nekaterih standardnih zaposlitev nastopa tudi v poročilih Evropskega parlamenta, Mednarodne organizacije dela in OECD. – Poročilo Mednarodne organizacije dela pravi za prekarnost, da jo »navadno razumemo kot delo, ki je spremenljivo in slabo plačano, še zlasti če se nanaša na zasluzke pri ali pod stopnjo revščine; ki je negotovo, ker ni zagotovljena kontinuiteta zaposlitve in je tveganje izgube zaposlitve veliko; nad katerim ima delavec minimalni nadzor, zato nima nobenega vpliva na delovne pogoje, mezde in intenzivnost dela, bodisi individualno bodisi kolektivno; ki ni varovano, ker dela ne varuje zakon ali kolektivni sporazum o varstvu in zdravju pri delu, socialni varnosti, diskriminaciji in drugih pravicah, ki jih navadno uživajo delavci v delovnem razmerju«. Malo naprej poročilo pravi, da se prekarne zaposlitve ne prekrivajo z nestandardnimi, ker jih lahko najdemo tako v standardnih kakor v nestandardnih zaposlitvah. (Gl. Mednarodna organizacija dela, *Non-standard employment around the world: Understanding challenges, shaping prospects* [Ženeva: International Labour Office, 2016], str. 18.) – OECD ravno tako poudari, da se pojma prekarnosti in nestandardnega dela ne prekrivata. »Nestandardno delo,« pravi poročilo, »lahko v najširšem pomenu definiramo kot zaposlitveno razmerje, ki se ne sklada z 'normo' redne, stalne in polne zaposlitve, sklenjeno z enim samim delodajalcem (v nasprotju z več delodajalci) v dolgem časovnem obdobju.« Toda, pravi poročilo malo naprej, ta »definicija je problematična, ker združuje prekarne in neprekarne oblike dela« (Gl. OECD, *In It Together: Why Less Inequality Benefits All* [Pariz: OECD Publishing, 2015], 4. poglavje »Non-standard work, job polarisation and inequality«, str. 138.) – Poročilo Evropske komisije tudi opozarja, da pogodba o zaposlitvi za nedoločen čas ne izključuje tveganja prekarnosti, če je povezana z nizkimi mezdami, zdravstvenimi tveganji in negotovimi zaposlitvami. (Gl. European Parliament's Committee on Employment and Social Affairs, *Precarious Employment in Europe: Patterns, Trends and Policy Strategies*, maj 2016, str. 12.)

Ko so se začele širiti nestandardne oblike zaposlovanja (delo s krajšim delovnim časom, delo za določen čas, agencijsko delo, lažni samozaposleni), so regulatorji in sindikati vzeli za model urejanja teh oblik dela standardno zaposlitveno razmerje, s tem pa ohranjali staro »pogodbo med spoloma«, ki z vse množičnejšim vključevanjem žensk na trg dela ni bila več vzdržna. Zato je bil ta prijem nujno neuspešen, ker zakonsko urejanje nestandardnih oblik dela po modelu standardnih zaposlitev ni zajelo vseh, ki opravljajo te oblike dela: zunaj regulacije so pustili, denimo, občasna dela s krajšim delovnim časom v Avstraliji, ki ga pogosto opravljajo ženske; neuspešno je bilo tudi reguliranje lažnih samozaposlitev v EU, ki je priznalo nekatere pravice samo »ekonomsko odvisnim osebam« itn. Izhajajoč iz okvira stare pogodbe med spoloma se problem neplačanega gospodinjskega dela rešuje z zaposlitvami s krajšim delovnim časom za ženske, ki še zdaleč ne odpravljajo problema, saj ženskam ne omogoča ekonomske samostojnosti in neodvisnosti. Ker delo žensk še vedno predpostavlja »dodatni dohodek« gospodinjstva, so ženske bolj kakor moški izpostavljene nizkim dohodkom in prekarnosti zaposlitev. Iz teh razlogov avtorica zahteva novo »pogodbo med spoloma«, ki bo priznala neplačano gospodinjsko delo kot družbeno potrebno delo.

Da bi se to lahko zgodilo, pravi avtorica, je treba zavreči model standardnih zaposlitev, ker da ohranja staro zatiralsko pogodbo med spoloma. Toda problem je, na eni strani, v tem, da avtorica gleda na (pomanjkljivo) regulacijo nestandardnih oblik zaposlovanja kot patriarhalen odnos, ne vidi pa razrednega odnosa: iz tega razloga ne vidi, kako iracionalno je pričakovanje, da bi lahko politične institucije, se pravi, institucije neoliberalne kapitalistične države, v kateri sta pojma fleksibilnega dela in usklajevanje poklicnega in družinskega življenja samo mistificirani ideološki pojavnosti, rešile problem neplačanega gospodinjskega dela. »Konkurenčnost delovne sile« žene države v nenehno zniževanje cene delovne sile in delovnih standardov, zato države v kritiki »patriarhalnih prežitkov«, ki da se kažejo v prepovedi nočnega dela žensk in v omejitvah njihovega delovnega časa, sliši samo to, da je treba ženske izenačiti z moškimi ... v izkoriščanju.

Na drugi strani standardna oblika zaposlitve vključuje najrazličnejše zgodovinske dosežke: osemurni delovnik, plačano bolniško odsotnost, porodniški dopust, pravila o odmorih in počitkih, dodatke za nočno delo itn. Tako vzeto je Arhimedova točka v individualni menjavi dela med individualnim prodajalcem, ki nima nič razen svoje delovne sile, in kupcem te delovne sile, ki ima kapital. V političnem boju pa je ta točka *acquis communautaire*, ki tvori

nič manj kakor materialni obstoj delavskega razreda, njegovo politično konstitucijo. S standardno obliko zaposlitve lahko torej zavržemo tudi formiranje delavk in delavcev v politični razred in pademo nazaj v sfero individualne menjave dela, kjer se srečujeta neenaka partnerja, od katerih ima eden samo svojo delovno silo, drugi pa vso moč kapitala.

VPRAŠANJE NESVOBODNEGA DELA

Vse več akademskih razprav dokazuje, da na prehodu stoletij globalni kapitalizem poraja prave »srednjeveške« oblike izkoriščanja delavk in delavcev, toda pogosto se jim uspe analitično približati samo z zasilnimi taksinomijami teh pojavov. Najbolj sta se jim nedvomno približala Marcel van der Linden in Tom Brass.

Najprej je pomembno, da sta množico teh pojavov imenovala s skupnim imenom »nesvobodno delo«: tako sta prestopila mejo čistega empiričnega opazovanja in pripravila polje, znotraj katerega je bilo mogoče te pojave teoretsko analizirati. Ko sta vzela »nesvobodno delo« za izhodišče, sta oba prišla do podobnega sklepa: da je širjenje nesvobodnih oblik dela v zadnji četrtini 20. stoletja, predvsem na periferiji svetovnega gospodarstva, pretresla predpostavko, da kapitalistični produkcijski način samodejno teži k dominaciji svobodnega meznega dela in odpravlja vse druge, tako fevdalne kakor obrtniške oblike dela. Marcel van der Linden je to predpostavko pripisal marksizmu in zato na začetku knjige *Workers of the World* napovedal njegovo »dekonstrukcijo«, ker da se ta dogmatično oklepa koncepta svobodnega meznega delavca in delavke.⁷⁵ Ob tem je treba spomniti, da je na sploh vprašanje Marxovega odnosa do nesvobodnih oblik dela sprožalo silovite polemike, ki so spet in spet prevračale sicer dobro znano Marxovo stališče, da se predkapitalistični produkcijski načini z nesvobodnimi oblikami dela vključujejo v svetovno kapitalistično gospodarstvo (npr. plantaže bombaža, ki so temeljile na suženjskem delu) kot njegov sestavni del, pa tudi njegovo jasno stališče o ekonomski prisili meznih delavcev, ki da se »svobodno« podrejajo meznemu delu.⁷⁶ Od teh stališč ne odstopajo, kot je pokazal Tom Brass v svojem pregledu, niti poznejši marksistični misleci, Lenin, Trocki, Hilferding, Mandel in drugi, da bi marksizem zato potreboval »dekonstrukcijo«. Na drugi strani je prednost Brassovega prijema, da vzame za izhodišče Marxovo formalno analizo »svobodnega meznega dela«, zato da bi z njeno pomočjo lahko izoliral oblike dela, ki poleg ekonomske

⁷⁵ Marcel van der Linden, *Workers of the World* (Leiden in Boston: Brill, 2008).

⁷⁶ Denimo polemika Jairusa Banajija proti Tomu Brassu v članku »The Fictions of Free Labour: Contract, Coercion, and So-Called Unfree Labour«, *Historical Materialism* 11, št. 3 (2003): 69–95.

vsebujejo tudi neekonomske prisile in so zato po definiciji nesvobodne oblike dela.⁷⁷ Tega ne počne, ker bi predpostavljala »dobro delujoči« kapitalizem, ki za svojo utemeljitev, delovanje in razvoj potrebuje »svobodnega meznega delavca« in samodejno odpravlja druge (nesvobodne) oblike dela. S takimi teorijami Brass nasprotno polemizira.⁷⁸ Za izhodišče vzame formalno analizo svobodnega meznega dela, zato da lahko analizira kombiniranje svobodnega in nesvobodnega dela kot rezultat vključevanja lokalne ekonomije v svetovno kapitalistično gospodarstvo.

Marcel van der Linden v knjigi *Workers of the World* dokazuje, da tako v zgodovini kapitalizma kakor v sodobnosti obstaja množica raznih oblik dela »poblagovljenega« dela. Za izhodišče vzame definicijo svobodnega meznega dela z dvojno naravo delavke ali delavca, ki je hkrati nosilec in posestnik edinega blaga, ki ga prodaja, svoje delovne sile. Ta definicija mu omogoči, da si postavi pomembno vprašanje: ali delovno silo lahko prodaja nekdo, ki ni nosilec in posestnik delovne sile hkrati? Toda potem nadaljuje, kot da ne bi zares slišal svojega vprašanja, ker ga vzame za retorično vprašanje z že znanim odgovorom: da delovno silo nosi na trg delavec sam ali pa nekdo drug. Nato iz dveh opozicij napravi štiri tipe poblagovljenega dela: če je delavec hkrati nosilec in posestnik svoje delovne sile, lahko sam nosi svojo delovno silo na trg (svobodni mezni delavec) ali pa nekdo drug (podizvajalec); če pa nosilec delovne sile ni tudi njen posestnik, lahko svojo delovno silo sam nosi na trg (npr. sužnji v Braziliji, ki so se prodajali kot navadni mezni delavci, plačilo pa je vzel njihov gospodar) ali pa nekdo drug (otroško delo, klasično suženjstvo).

Tako je dobil štiri tipske oblike dela, ki jim je dodal še veliko vmesnih oblik in naposled izpeljal sklep, da obstaja množica raznoličnih oblik dela v kapitalizmu in da je delavski razred v resnici množica »subalternih delavcev«. Ta množica naj bi poleg svobodnih meznih delavcev vsebovala še: *malo buržoazijo* s svojo malo blagovno proizvodnjo, *samozaposlene* s

⁷⁷ Tom Brass, *Labour regime change in the twenty-first century* (Leiden – Boston: Brill, 2011).

⁷⁸ Polemizira s »teorijo pol-fevdalnosti«, ki (podobno kot teorija modernizacije, ki smo jo že omenili v poglavju o marginalizaciji) zagovarja, da razvoj kapitalizma samodejno odpravi vse (tudi nesvobodne) oblike dela, ker se lahko polno razvije samo na podlagi svobodnega meznega dela (gl. Brass, prav tam). Polemizira pa tudi z antropologi, npr. z nizozemskim antropologom Janom Bremanom, ki vidi v izkoriščanju delavk in delavcev z zadolževanjem (t.i. dolžniško delo) »zaščitniški odnos« med agrarnim kapitalistom in delavcem, v zadolževanju pa »preživetveno jamstvo« za delavca (gl. Tom Brass, pogl. »Capitalism and bonded labour in India: (re-)interpretations«, v isti, *Labour markets, identities, controversies* [Chicago: Haymarket Books, 2017]).

svojimi produkcijskimi sredstvi, *sužnje* in *lumpenproletariat*. Toda van der Linden jih je lahko združil le za ceno popolne teoretske zmešnjave. Prvič, suženjska delovna sila ne more biti »blago«, ker je suženj sam tisti, ki nastopa kot blago, ne njegova delovna sila; drugič, v svoji koncepciji je bistvo lumpenproletariata ravno to, da se sam izključi iz splošne menjave delovne sile in zato ni ekvivalent za rezervno armado dela; tretjič, vrh tega od bralke in bralca zahteva, da morata razločevati med malimi in velikimi individualnimi kapitali (malo buržoazijo od velike buržoazije), čeprav, kot je pojasnil Carrera, je delo za male individualne kapitale celo bolj izkoriščevalsko. Te tipe potem aplicira na najrazličnejša zgodovinska obdobja in geografske regije, zato da naposled dokaže, da se je svobodno mezdno delo uveljavilo bolj ali manj samo v državah centra, medtem ko so periferne države prepuščene presežnemu izkoriščanju. Končni rezultat je, da van der Linden za lepodušno moralko žrtvuje raziskavo o nesvobodni delovni sili.

Glavni problem je, da študija ne konceptualizira nesvobodnega dela, ki naj bi ga globalni kapitalizem bojda pomagal širiti po osemdesetih letih 20. stoletja skoz najrazličnejše oblike »srednjeveškega« izkoriščanja človeškega dela. Van der Linden v klasifikaciji oblik »poblagovljenega dela« postavi na skrajne meje svobodno mezdno delo na eni strani in suženjstvo v tradicionalnem pomenu na drugi. Toda sodobne empirične študije redko omenjajo suženjstvo, ki bi ustrezalo tej klasični obliki⁷⁹ in nesorazmerno več govorijo o raznih vmesnih oblikah: o dolžniškem delu (*debt bondage, indentured labour, peonage*), *truck* sistemu (ko se delavec mora oskrbovati z nujnimi potrebščinami pri delodajalcu za oderuške cene), otroškem delu, zaplembi osebnih dokumentov itn. Potemtakem je treba v analizi sodobnega »nesvobodnega dela« zapopasti te oblike, ne pa suženjstvo v klasičnem pomenu, in odgovoriti na vprašanje, zakaj so te oblike prisilnega dela združljive z racionalnostjo in delovanjem globalnega kapitalističnega sistema. To spoznanje napeljuje na misel, da so vse te oblike morda vendarle določene s koncepcijo »svobodnega mezdnega dela«, se pravi, da se formirajo v mejah, ki jih določa koncepcija »svobodnega mezdnega dela«.⁸⁰

⁷⁹ Tradicionalna definicija suženjstva vsebuje te predpostavke: da ima lastnik sužnja popolno oblast nad svojim sužnjem, da je zasužnjenje osebe nadomestilo za njeno smrt in da suženj nima stikov s svojim rodом, časti in javnega ugleda (gl. Orlando Patterson, *Slavery and Social Death* [Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1982], 26.

⁸⁰ Verjetno ni potrebno še povedati, da nam s to zastavitvijo problema ni treba več segmentirati »delavskega razreda kot celote« v razne »subalterne razrede«, kar je sicer zelo

Van der Linden je razvil napačen niz argumentacije iz čisto prvega sklepa. Najprej je vzel dvojno naravo delavca, ki je hkrati nosilec in posestnik svoje delovne sile, in iz nje izpeljal možni stanji, da je delavec, prvič, nosilec in posestnik hkrati in, drugič, da nosilec ni tudi posestnik svoje delovne sile. Potem se je vprašal, ali delovno silo lahko prodaja nekdo, ki ni posestnik delovne sile. Odgovor na to vprašanje mu je dalo še dve možni stanji, da, prvič, delavec sam prodaja svojo delovno silo in, drugič, da mu jo prodaja nekdo drug. Ko je oboje križal, je dobil štiri tipe poblagovljenega dela, ki jih je van der Linden prikazal s tole razpredelnico:

	Nosilec delovne sile je tudi njen posestnik	Nosilec delovne sile ni njen posestnik
Nosilec delovne sile sam prodaja svojo delovno silo	Svobodni mezdni delavec Spolovinar Samozaposleni obrtnik	Suženj, ki dela kot mezdni delavec
Nosilec delovne sile ne prodaja sam svoje delovne sile	Podizvajalski mezdni delavec	Suženj, ki dela neposredno za svojega gospodarja Otroško (mezдно) delo

Ni pa upošteval, da delovno silo nekoga drugega lahko prodaja samo nekdo, ki je posestnik te delovne sile, saj ima samo posestnik pravico do uporabe, prodaje in celo uničenja (v primeru suženjstva) tega, kar poseduje. Kdor hoče prodajati delovno silo nekoga drugega, mora torej najprej postati njen posestnik, tudi če je ta pravica, kot pravi van der Linden, samo začasna in pogojna. Ker to pomeni, da delavec, posestnik edinega blaga, ki ga prodaja na trgu, svoje delovne sile, prenese začasno posestno pravico nad svojo delovno silo na posrednika, ki to blago prodaja kupcem delovnih funkcij, ki jih ta delovna sila lahko opravlja. Tako delavcu vzame posestvo nad edinim blagom, ki ga poseduje in s katerim nastopa kot *svobodna in enakopravna oseba na trgu dela*. Zato, če se vrnemo k van der Lindnovi razpredelnici, v bistvu ne gre za štiri variacije med dvema skrajnostma, med svobodnim mezdanim delom in suženjstvom, temveč za opozicijo med svobodnim mezdanim delom in vsemi drugimi (nesvobodnimi) oblikami dela, pri katerih je nosilec delovne sile ločen od

problematičen prijem, ker delavske množice postavi v nasprotje z nedoločnimi »nosilci moči« (s kapitalom, a tudi s politično elito, klerokracijo, patriarhalnimi odnosi). Zastavitev, ki jo tu predlagamo, je nasprotno zares marksistična, ker upošteva, da je nastanek svobodnega meznega dela hkrati pogoj za utemeljitev kapitalističnega produkcijskega načina in njegova razločevalna poteza od predhodnih (in prihodnjih) produkcijskih načinov.

posestne pravice. Mezdni delavec je potemtakem svoboden, če je hkrati nosilec in posestnik svoje delovne sile, ki jo sam prodaja, medtem ko je pri v vseh drugih oblikah nosilec ločen od posedovanja svoje delovne sile, ki ga mora prenesti na nekoga drugega, zato da sploh lahko hodi na trg, kjer njegova delovna sila postane blago. To pomeni, da če je prvo delo svobodno, so vse druge oblike nasprotno »nesvobodne«. Po tem sklepanju pristanejo v isti skupini nesvobodnega dela podizvajalec, suženj kot mezdni delavec in suženj, ki dela neposredno za svojega gospodarja, če naštejemo samo tiste, ki jih omenja van der Linden.

Tom Brass je napravil formalno analizo »nesvobodnega dela« (ne samo taksinomijo raznih oblik dela kot van der Linden) in jo povezal z zgodovinskimi procesi. Vzroke za širjenje nesvobodnega dela je treba iskati, pravi Brass, v dinamiki razrednega boja, saj je »namreč prav razredni boj povzročil, da produkcijska razmerja, ki so bila sprva svobodna, pripravijo prostor za nesvobodne produkcijske odnose«. ⁸¹ Delavski razred je v preteklosti tako zaostрил razredni boj, da je resno ogrozil preživetje kapitalističnega razreda. V tem obdobju se je pokazala moč, ki jo imajo svobodni mezdni delavci, da se organizirajo in branijo svoje interese, da odtegnejo delovno silo, stavkajo ali se prodajajo najboljšemu ponudniku, zato je ta moč postala kapitalu nevarna in je moral preiti v svojo ofenzivno fazo. ⁸² Rezultat je ofenzivne strategija kapitala je bila »deproletarizacija« delovne sile, nadomeščanje svobodnih mezdnih delavcev z nesvobodnimi (ali spreminjanjem svobodnih delavcev v nesvobodne), ki je kapitalu omogočilo, da premaga gospodarsko krizo z nižanjem cene delovne sile. ⁸³

Tezo je Brass izpeljal iz antropoloških raziskav v Peruju in Indiji v sedemdesetih in osemdesetih letih. ⁸⁴ V teh raziskavah je pokazal, da se je v sedemdesetih letih okrepil proces preoblikovanja delovne sile, v katerem so »bogati kmetje«, ki so začeli izvažati kmetijske pridelke in tako povečali potrebo po delovni sili, nadomeščali proletarizirano delovno silo z

⁸¹ Tom Brass, *Labour regime change in the twenty-first century*, 56.

⁸² Prav tam, str. 68.

⁸³ To je skladno z Mandelovo tezo o dolgih valovih, da so vzroki, ki povzročijo, da se prva faza ekspanzivne rasti prevesi v drugo fazo ekonomske depresije, endogeni ali inherentni kapitalističnemu procesu akumulacije. Da pa se dolgi val depresije prevesi v ekspanzijo, potrebuje eksogene ali zunanje vzroke. Prav popuščanje delavskega gibanja je eden izmed takih eksogenih vzrokov za kapitalistično ekspanzijo. Gl. Ernest Mandel, *Dolgi valovi kapitalističnega razvoja* (Ljubljana: Založba Sophia, 2015).

⁸⁴ Tom Brass, *Towards a Comparative Political Economy of Unfree Labour* (London in Portland, Oregon: Frank Cass, 1999).

nesvobodno delovno silo, predvsem z zadolževanjem delavcev. Tako so ustavili proces proletarizacije kmetijskih delavcev (ki so v perujskih kooperativah dosegli fiksno mezdo, socialno in zdravstveno varnost, v indijski pokrajini Haryana v Punjabu pa se organizirali v sindikat), proces, ki so ga začele in za katerega so bile odločilne politične intervencije: perujska agrarna reforma leta 1969, ki je razdelila zemljo med zemljiške najemnike, tlačane kmetijskih posestnikov, in indijske kampanje proti dolžniškemu delu (bonded labour) leta 1976.⁸⁵ Odločilen preobrat, ki je sprožil proces »deproletarizacije«, je bilo povečanje kmetijske predelave za svetovne trge, ki so jo organizirali bogati kmetje z najemanjem »dolžniških delavcev«. Proces se je prekrival z vzpostavitvijo oziroma restavracijo kapitalizma,⁸⁶ ki je potemtakem prej spodbudil kakor odpravljal nesvobodne oblike dela. Država pa je bila tokrat tista, ki teh procesov ni preprečevala, temveč jih je odtlej tolerirala, če ne celo aktivno podpirala.

V Peruju so mali bogati kmetje proces »deproletarizacije« začeli z najemanjem migrantskih delavcev (prek posrednikov enganchadores), ki so najprej delali kot svobodni mezdni delavci, potem pa se ujeli v past zadolženosti in odvisnosti od delodajalca, za katerega so morali delati, dokler dolg ni bil odplačan. Priklenjeni so bili, kot pravi Brass, na določenega delodajalca, ne na zemljo, kot pri tlačanstvu, zato gre za moderno obliko nesvobodnega dela. Ti delavci so zamenjavali lokalno svobodno delovno silo, dokler tudi ti niso postali nesvobodni delavci, prav tako ujeti v dolžniško past. Na splošno so bili slabše plačani kakor svobodni delavci, ki so jih spodrinili, in imeli neprimerno slabše delovne pogoje.

Brass opisuje razne sisteme zadolževanja, a pri vseh je bil izvirni vzrok nizko plačilo, ki ni pokrilo vseh nujnih življenjskih stroškov delavca in družine, zato so se morali zadolževati pri svojem delodajalcu. Tako so bili vse bolj odvisni in sorazmerno z naraščanjem dolga so se slabšali delovni pogoji vse do stanja, ko so morali biti delodajalcu ves čas na voljo in bili izpostavljeni celo fizičnemu nasilju. Poplačilu dolga se niso mogli izogniti, ker je za poplačilo dolga morala jamčiti vsa družina. Upniki so lahko prenesli dolg celo na drugega delodajalca in

⁸⁵ Toda Indija je zakon *Bonded Labour System Abolition Act* samo deloma uresničila, saj je do leta 1989 osvobodila le nekaj več kakor 200.000 od (po oceni) dva milijona dolžniških delavcev.

⁸⁶ V Peruju se je to zgodilo po agrarni reformi, ki je odpravila tlačanstvo in postavila temelje kapitalistični agrarni produkciji, tudi z državnimi subvencijami, v Indiji pa po zeleni revoluciji, ki je omogočila tehnološko posodobitev kmetijske proizvodnje.

s tem obveznost delavca do odplačila dolga s svojim delom. Dolg se v družini tudi deduje, prehaja s pokojnika na potomce.

Ključni koncept, s katerim je Brass zagrabil svoj predmet proučevanja, je »deproletarizacija«, ki je v pomenskem nasprotju s »proletarizacijo«. Proletarizacija se nanaša na produkcijske odnose, ki vključujejo svobodnega mezdnega delavca. V Brassovi definiciji je to tisti, ki sam nosi svojo delovno silo na trg in jo sam prodaja, a samo za omejen čas, in je svoboden samo, kolikor lahko svojo delovno silo brezpogojno in stalno prodaja, kolikor jo lahko nese in spet nosi (commodify in recommodify) na trg. Deproletarizacija je, nasprotno, proces razlastitve (Brass govori o procesu »dekomodifikacije«) svobodnega mezdnega delavca, ki mu vzame te moči, da sam prodaja svojo delovno silo, da prekine sklenjeno delovno razmerje in svojo delovno silo proda drugemu kupcu. Deproletarizacija naredi delavca nesvobodnega, čeprav še vedno dobiva mezdo in nastopa na trgu, toda ne kot prodajalec svoje delovne sile. Proces deproletarizacije lahko zajame proletarizirane delavke in delavce in tiste, ki se še niso proletarizirali, se pravi, da deproletarizacija reproducira, uvaja ali ponovno uvaja nesvobodno delo.

V perujskih in indijskih primerih Brass nesvobodno delo utemeljuje z zunanjo prisilo, dolgom, fizičnim nasiljem, prenašanjem dolga z enega delodajalca na drugega in dedovanjem dolga v družini. V knjigi *Spremembe režima dela v 21. stoletju*, kjer obravnava primere nesvobodnega dela v sodobni Angliji, je zunanja prisila očitna: dolg migrantk in migrantov pri tihotapcih, obvezno bivanje in nakupovanje življenjskih potrebščin pri svojih 'gospodarjih', zaplenba osebnih dokumentov, državni predpisi, ki omejujejo delo tujih delavk in delavcev in zlasti vežejo trajanje njihovega delovnega dovoljenja na določenega delodajalca, »depoziti« za lojalnost v obliki zadržanih mezd itn. Končni rezultat je, da Brass v svoji koncepciji nesvobodnega dela še vedno goji »epistemološki dualizem«, kot mu sam pravi in ga kritizira,⁸⁷ med državami centra in perifernimi državami, s tem da je nesvobodno delo vezal na periferne države, na države centra pa samo pri delovni sili, ki prihaja s periferije kot migrantska delovna sila. Tako Brass nesvobodno delo omejuje na dvojje okolij: prvič, na izvozno usmerjeno kmetijstvo in industrijo držav tretjega sveta, ki ju logika akumulacije kapitala ne zadržuje pri izkoriščanju in zniževanju cene delovne sile, saj nista odvisni od domače konzumpcije in kupne moči domačega prebivalstva; in, drugič, na globalne

⁸⁷ Gl. Brass, *Labour markets, identities, controversies*, 298.

migracijske tokove, ki so izpostavljeni državnemu in kriminalnemu nasilju. V obeh primerih je nesvobodno delo bistveno povezano z nerazvitostjo države, kar pomeni, da je nesvobodno delo lastnost nerazvitih držav in razvitih držav samo toliko, kolikor jih preplavijo migracijski tokovi. Tako je Brass potrdil tezo, da je kapitalistično gospodarstvo zmožno integrirati nesvobodne oblike dela ali, bolje rečeno, da jih kar povzroča. Ni pa dokazal, da je nesvobodno delo inherentno kapitalističnim trgov delu.

Zato se moramo za konec na kratko posvetiti vprašanju, ki si ga van der Linden celo postavi, a ga presliši: vprašanje ločitve nosilca delovne sile od njegovega posestnika. Če bi nanj odgovoril, bi nujno ugotovil, da je ločitev nosilca delovne sile od posestnika zelo pogosta tudi v državah kapitalističnega centra (denimo, pri vseh podizvajalcih, agencijskih delavcih, lažnih samozaposlenih) in gotovo pogostejša, kakor domnevata van der Linden in Brass. Če Brassovo definicijo svobodnega mezdnega delavca, ki sam prodaja svojo delovno silo in lahko kadarkoli prekine pogodbo, dopolnimo s tem, da je svobodni mezdni delavec samo tisti, ki je nosilec in posestnik svoje delovne sile, potem moramo ugotoviti, da poleg svobodnega mezdnega delavca obstaja tudi »nesvobodni« mezdni delavec. Ta sklep pokoplje tezo o razcepu med kapitalističnim centrom in periferijo, ki ju loči razcep med svobodnim in nesvobodnim delom, to lajnasto pripoved, ki prikazuje delavko in delavca v razvitih državah za privilegirana, ker naj bi imela pravno varnost in visoke mezde na račun izkoriščanja nesvobodne delavke in delavca v nerazvitih državah.